

TANULMÁNYOK

CIKKEK

ADATOK

P A I S ÉS D E Z S Ő

1. Száz éve született mesterem, atyai barátom, együtt munkálkodó társam, PAIS DEZSŐ már régóta nincs az élők sorában, neve azonban -- felejtethetetlen emlékével együtt -- szinte napon-ta visszacseng bennem. Elmerengve család- és keresztnévén, melyek körül legtöbben talán semmiféle tisztázatlan nyelvészeti problémát nem látnának, néhány részlet már jó ideje motoszkál bennem. Most itt a jubileumi alkalom, hogy publikussá tegyem ide vágó észrevételeimet.

2. PAIS DEZSŐ maga mutatta ki /MNY. XXX, 126/, hogy annak a régi Zala megyei nemzetségnek, amelyből az ő családja is származik, Komondor elnevezése 1454-ben tűnik föl először, és egy jó évszázad múlva a nemzetséget már kettős névvel emlegetik, mert a Komondor mellé a Paisgyártó járul: 1560: „nbl. Mathias PaysJartho aliter Komondor de Komondorzegh”. PAIS szerint /i. h./ a Pais családnév a Paisgyártó-ból rövidült. A Paisgyártó: > Pais rövidülési folyamat lehetséges ugyan, de korántsem teljesen bizonyos. Azok a foglalkozásnevekből lett ragadvány-, majd családnévek, amelyekben a -gyártó utótag szerepel, keletkezésük idején, a XIV--XV. században már igen gyakran hármas váltakozásban szerepelnek: 1. annak a kézműipari terméknek a puszta neve, amelyet a kézműves előállít; 2. a

termék nevének -s képzővel ellátott származéka; 3. a termék neve + gyártó jelöletlen birtokos szerkezet: 1325: Johannes dictus Kerek /Oklsz./ -- 1341: Nicolao dicto Kerekes /MNy. LXIII, 367/ -- 1426: Adrianus Kerekgyartha /Oklsz./; 1419: Ladislao Tegez /Oklsz./ -- 1342: Stephani dicti Tegez /Oklsz./ -- 1361: Georgii dicti Teguzgarto /Oklsz./; 1399: Blasium Nyl /Oklsz./ -- 1343: Johanne dicto Nylas /Oklsz./ -- 1358: Jacobi dicti Nylgartha /MNy. LXIII, 368/; 1488: Martinus Kewthel /Oklsz./ -- 1403: Ladislaus Kwteles /Oklsz./ -- 1419: Bartholomeus Kuthelgartha /Oklsz./; 1493: Symon Zeker /Oklsz./ -- 1342: Johannis dictis Zekeres /MNy. LXIII, 369/ -- 1389: Zeker-giarthou /Oklsz./; 1382: Valentini Syveg /Oklsz./ -- 1488: Anthonius Syweges /Oklsz./ -- 1480: Nicolao Sywegyartha /Oklsz./; és még nagyon sok hasonló. A család- és ragadványnevekben ugyanígy jelölhette a Paizs magában is a gyártmány puszta névével azt készítő mesterét, névváltozatként a Paizsos /1409: Emericus Paysos: Oklsz./ és a Paizsgyártó /1476: Thoma Pays-gyartha: Oklsz./ mellett. Azaz a Paizs ~ Paizsos ~ Paizsgyártó névszinonímák egyszerre is élhettek.

A Pais névben az s minden bizonnyal csak írássajátság, amely a pajzs közszó és a belőle keletkezett tulajdonnevek legkorábbi adataitól kezdve máig általában zs fonémát jelöl. Erre több körülmény is mutat. Legelső sorban is az, hogy a pajzs közszó olaszból való kölcsönzés, és hangalakja észak-itáliai ž-s kiejtésen alapul; vö. még rizs, R. dúzs stb. /BENKŐ: NyK. LXXXV, 309/. Továbbá a szó korai magyar írásváltozatai között az s-sel jelöltek mellett -- amely a magyar zs fonéma leggyakoribb írásjele -- számos z-vel írott is van, és ez biztosan mutat zöngés, zs-s kiejtésmódra: Jókk. 147: payzual; KolGl.: payz; GyöngySzt. 2960.: payz; stb. A szóban/névben különben s > zs változás azért sem valószínű, mert a magyarban a szóvégi s zöngésülésre nemigen van példa, annál inkább az ellenkezőjére. Végül több idegen nyelvben a szó megfelelő hangeleme szintén zöngés /az adatokat l. alább/.

Tisztázatlanabb ügy ennél a magyar szó hangalakjának egy másik sajátossága. Minden olyan nyelvben, ahová vándorszóként átkerült, olasz etimonjából /pavese, paves 'páviai pajzs' < : Pavia/ következően szóbelseji v-t -- vagy annak megfelelő hangot -- tartalmaz: francia pavois, R. pavays /1365/; spanyol paves; portugál pavez; angol pavis, pavise; német Pavese, R. pafose, bafose; szlovén paveza; cseh pavéza; szlovák pavéza; lengyel pawęza, paveza; román pavăză; stb.; vö. még középlatin pavensis /XIII. sz./, pavesis, pavensium -- mindenütt 'pajzs, ill. annak különféle fajtái' jelentéssel. Ezzel szemben csupán a magyarban van -- a szó igen sok régi adatát is beleértve -- kizárólag v nélküli alakja. Mivel ilyen alak az olaszból sem mutatható /vö. velencei pavese, giuliai pavefe stb.; korai, ritkább adatokban panvense /XIII. sz./, palvese is/, a v nélküli forma csak magyar fejlemény lehet, i-jével, illetőleg i-jével együtt. A nyelvünkben kezdetől és kizárólag paizs ~ pajzs változatban jelentkező formának a kialakulása -- teljesen szabályos magyar változások során -- kétféleképpen is történhetett: a/ a hangzóközi β /< v/ eltűnésével és hangsúlytalan szótagi $\underline{\text{e}}$ > i záródással /paβēzs ~ paβizs > paēzs ~ paizs/; -- b/ a β kiesése után keletkezett hiátusnak i-vel való kitöltődésével /paēzs > paizs > pajizs/, majd bizonyos toldalékos alakokban /pajizsot, pajizsok stb./ a második nyílt szótag vokálisának eltűnésével /pajzsot, pajzsok stb./, és e formákból a nominativus elvonásával. Sajnos, a korai magyar írásformák /pais, pays stb./ a változás mikéntjéről nem adnak eligazítást, csak „végeredményét” tükröztetik.

Az eredetileg Paviából származó, illetőleg ott gyártott pajzs alapanyaga fa vagy vesszőfonadék volt, melyet vastag bőrrel fedtek; többnyire háromszög alakban készült, és földig érve szinte az egész testet elfedte, főként a nyilak ellen kitűnően védve a katonát. Itáliában már a XII. században szétleben használatos volt. E védőfegyver neve az olaszban névátvitellel részben a vele felfegyverzett katonákra, részben a hadihajók elülső védőburkolatára is átment. A pajzsfajta és vele neve a

középkori haditechnika, illetve hadi terminológia fontos elemeként hamar elterjedt Európa nagy részén. Vándorútja legalább egy keleti és egy nyugati vonalat mutat; a fentebb jelzett szótörténeti és hangalaki tények alapján azonban feltehető, hogy a magyarba külön, harmadik, közvetlen útja vezetett. Hogy a szónak a közép-keleteurópai nyelvekbe való áttérjedésében a magyar közvetítő szerepet játszott volna -- mint azt a TESz. véli --, annak ugyancsak szóalaki okok miatt csekély a valószínűsége. Hozzánk viszont -- e védőfegyver-fajta alkalmazásának kronológiáját tekintve -- a pajzs megnevezés már az Anjou-kor előtt átkerülhetett, tehát jóval korábban első, Jók.-beli előfordulásánál. Az OklSz.-tól és KARINTHYTÓL /MNY-TK. 72. sz. 30/ kérdőjellel idevont l211: Poiais adat azonban nyilvánvalóan nem a m. pajzs-hoz tartozik. Nyelvünkbeli adatai alapján a szó névátvitellel hamar kiterjedhetett más pajzsfajták megnevezésére is, majd -- főként egyházi szövegekben -- absztrakt 'védelem, oltalom' jelentése is általánosult.

3. Nem minden érdekesség és különlegesség nélküli a Dezső név sem. Abban nemigen lehet kétségünk, hogy előzménye és egyben etimonja a lat. Desiderius-hoz /hazai lat. Dežideriuš-hoz/ köti /l. EtSz. is/. A Desiderius a lat. desiderare 'óhajt, kíván, hiányol stb.' származéka; a születésüket nagyon várt, óhajtott gyerekeket nevezték el így. A klasszikus latinban a III. századtól kimutatható, de az egyházi latin eredetű magyar keresztnévek közé természetesen nem innen, hanem a mártírológiumból került, a VI. század elején élt frank vértanú, Desiderius vienne-i püspök révén, akit Brunhilda királyné -- boszszúból, a püspöknek erkölcstelen életéért őt kárhóztató prédikációi miatt -- a felbérelt csöcselékkel agyonköveztetett. Szent Desiderius püspök napja május 23; vö. MünchK. naptár: Desiderius püspök. -- Ahhoz sem férhet kétség, hogy Dezső nevünk morfológiai alkata teljes szabályossággal beleillik a régi magyar keresztnévek rövidüléssel, kicsinyítő képzős formáiba, azokon belül is az -ó/-ő képzősökébe: Domó, Jakó; Gyerő, Pető stb.

Mindezen szabályosságok ellenére a m. Dezső k ü l ö n -
 l e g e s s é g e m é g i s n y i l v á n v a l ó . M i n -
 denekelőtt azért, mert ellentétben az összes egyházi latin ere-
 detű magyar keresztnévvel nincs, és -- úgy látszik -- sohasem
 is volt meg a latin eredetijének megfelelő szabályos névi alak-
 ja /^{*}Dezsider/; vö. Antonius > Antal, Blasius > Balázs, Dioni-
sius > Dénes, Pancratius > Pongrác stb. Még a Dezső-höz morfo-
 lógiailag látszatra közel álló Vince / < lat. Vincentius/ is
 élt korábban Bencenc, Vincen stb. „teljes” magyar formákban.
 Továbbá a Dezső-vel azonos morfológiájú, önállóan is élő ke-
 resztnevünk ma is csak olyan van, amely egyrészt vagy felújít-
 tott, vagy kései újraképzett alak, másrészt létezik a teljes
 változata is: Benő : Benedek, Gerő : Gergely. Végül más nyelv-
 ekben is csak az -ius-os vagy a nélküli teljes névváltozatok
 élnek: olasz, spanyol, portugál Desiderio; francia Didier,
Désiré; angol Desiderius, Desider; német Desiderius, lengyel
Dezyderiusz, Dezydery; stb.

Az Árpád-korban már eléggé gyakran feltűnő, latinos for-
 mában Desiderius nevet viselő magyar személyek tehát az élő,
 beszélt nyelvi használatban már minden bizonnyal Dezső-k ~
Dezső-k voltak. A név első magyaros formájú adata: 1138/1329:
Dejeu /MNY. XXXII, 206/. A latin Desiderius-nak egyébként a
 korai ómagyarban még más rövidített és képzett megfelelői is
 voltak: Dezse, Dezsen, Desk, Deske, Descse; de az uralkodó
Dezső mellett ezek csak szórványosan bukkannak föl, és mint
 egyházi jellegű, funkciójukban keresztnévi, illetőleg egyele-
 mű személynévi változatok nemigen éltek túl írásbeliségünk
 legkorábbi századait; a Dezső visszaszorította őket.

4. A Dezső-ről szólva nem kerülhetjük meg két másik régi
 magyar személynévünk és belőlük lett helyneveink hovatarozá-
 sának kérdését. Az egyik a Dörzs, a másik a Dézs.

A/ A Dörzs legkorábbi személynévi adatai: 1067/1267:
Dersy /ÁÚO. I, 27/; 1156: Dirs /ÁÚO. VI, 91/, 1213: Ders
 /VárReg. 156./; stb. E név r-je és ő ~ i-je már eleve kétsé-
 gessé teszi a Dezső-vel való etimonbeli azonosságát; a szláv
Drěžimirě, Drěžislavě, Drěživój stb. személynévek /EtSz./

viszont igen valószínűvé ezekből való rövidülését; vö. még cseh Drzovice hn. / < *Drz szn./, alsó-szorb Derś szn. stb. /KISS, FNESz. 472/. Annyiban azonban a Děrzs mégsem független a Dezső-tól, hogy hangalakai hasonlósága miatt -- igaz, eléggé szórványosan -- részben a Desiderius-sal azonosították, részben r-jét a Desiderius-ba és a Dezső-be is bevitték: az idézett 1067/1267-i oklevél Dersy nevű személye -- esztergomi érsek -- máskor Desiderius-ként emlegettetik; egy 1266-ból való oklevélben szereplő ember neve Ders és Desiderius váltakozva; -- továbbá: 1213: Ders filio Derseo; XIII. sz. k.: Derssidarium /acc./; stb. /l. EtSz./.

Mindezek azonban aligha többek, mint a nyelvi elemekkel kapcsolatos tudati vélekedéseknek, illetőleg a nyelvi elemek egymásrahatásának szokásos megnyilvánulásai.

B/ Jóval több köze van a Dezső-höz a régi magyar Dézs személyneveknek és azokból lett helyneveknek. Mivel ide vonatkozó véleményemet másutt -- az egerszegi Pais-émlékülésen és névtudományi konferencián -- részletesebben kifejtem, itt a kérdésnek csak rövid foglalatát nyújtom. MELICHnek a Dézs városnévről adott magyarázata óta /MNy. XV, 125--7/ szakirodalmunkban általánosan elfogadottá vált, hogy e helységnév egy Deus személynévből alakult. Csupán egyetlen rövid vélemény hangzott másként: éppen PAIS DEZSŐÉ /MNy. XXIII, 507/, aki Bő személy- és helyneveinkről írva lapalji jegyzetben a Dézs-nek a Dezső-vel való összetartozásra céloz, hozzátéve, hogy mindkettő „legalább részben” a Győ etimológiai családjára mehet vissza.

A ragyogó ötletességű MELICHet azonban ez alkalommal nagyon elragadta fantáziája; a szellemes etimológiai ötletek tőle nemigen elmaradó PAISnak azonban legalábbis abban mindenképpen igaza volt, hogy a Dézs és a Dezső összefüggenek.

MELICH magyarázatát három érveléssel támogatja: 1. Az „Ének Pannónia megvételéről” szerzője hagyományból vagy írásos emlékből tudhatta a Deus = Dézs összetartozást, és ezért írta, hogy a honfoglaló magyarok Dézsre érkezvén ott Istent tisztelték azzal, hogy háromszor Deus-t kiáltottak. -- 2. A XIII.

századból Deus-nak írt személynevek is kimutathatók, és az OklSz. Isten nevű személyeket is említ. -- 3. Egy Somogy megyei birtokot régen Deushyda-ként írnak az oklevelek, de kétszer Deshyda néven is emlegetik, e hely neve pedig ma Deseda.

Sajnos, MELICH egyik érve sem meggyőző, mint ahogy az még a következőkből is ki fog derülni. Az érvekről most csak ennyit. Csáti Demeternek valószínűleg 1526-ban kelt históriás énekében a Deus-történet a krónikaíróknál sűrűn föllelhető mérő kitalálás, a Dézs városára vonatkozó számtalan konkrét adatból /l. alább/ egy se igazolja. A Deus személynevek 'Isten'-etimológiája sem biztos, hiszen egyrészt magyar közszőként nem ismeretesek, másrészt aligha választhatók el a korabeli Dius, Dous, Dios stb. személynevektől /csak a DömAd.-ben van három Díus/; továbbá Deus ~ Dés váltakozást a Deseda néhány régi adata kivételével másutt nem találunk. A Somogy megyei Déséda /ma pataknev/ mit sem bizonyít az erdélyi Dézs helységnévről, de mai formája -- korábbi Dézs alakból származása esetén -- sokszoros ellentmondásban volna magyar hangváltozási szabályokkal.

Lényegesebb ezeknél, hogy a kitűnő névtanos MELICH az erdélyi Dézs város nevének magyarázatában több módszerbeli hibát is elkövet.

Ezek közül talán a legnagyobb, hogy egyszerűen nem veszi tekintetbe azokat a történeti adatokat, amelyek jórészt rendelkezésére állhattak volna. Csupán a legkorábbiak: 1214: Dees, 1236: Deeswar, 1261: Deeswar, 1284: Deeswar, 1290: Deeswar, 1310: Deesvilla, 1351: Deés, Deeswar stb. /SzDMon. III, 5; SUCIU, DictIst. I, 195; WAGNER, HistOrten. 274/. Látni kell, hogy Dézs város nevében Deus-féléknek sem itt, sem később semmi nyoma.

A második hiba, hogy nem vette tekintetbe a kétségtelenül személynévi eredetű helynév családját, pedig ugyan a névszemélynévből egész sor helységnevek lettek ezektől. Ezek, csupán első adataikban: 1236: Deesakana, Doboka m. /SzDMon. III, 219/; 1301: Deesfalva, Küküllő m. /CSÁNKI V, 874/; 1343: Deeshaza, Doboka m. /SzDMon.

IV, 382/; 1370: Dees, Sopron m. /CSÁNKI III, 605/; 1400: Dees, Bodrog m. /CSÁNKI II, 199/; 1440: Deeshaza, Veszprém m. /CSÁNKI III, 228/; 1488: Dees, Veszprém m. /CSÁNKI III, 226/. Igen sok későbbi adatukban sem tűnik föl soha Deus írásmód. Ezek szám-bavétele nélkül az alapjukul szolgáló egyazon Dézs személynév sem vizsgálható. Ugyanaz a módszertani vétek jelentkezik itt, mint Anonymus Csepel-jének esetében /vö. MNY. LXII, 134 kk./, csak az utóbbiban közzsói körben.

A harmadik hiba: a MELICH-cikk nem veszi tekintetbe, hogy a Dézs személynéveknek -- Deus-félékkal való váltakozás nélkül -- a XII--XIV. századból szinte özöne tűnik föl: 1184: Des /PRT. X, 50/, 1232: Dees /ÁUO. VI, 505/, 1239: Dees /ÁUO. VII, 108/; stb., stb., melyek önmagukban biztos alapot szolgáltatnak arra, hogy a fenti helységneveket m e l y i k s z e m é l y n é v b ő l kiindulva kell magyarázni. És a Dézs személynéveken belül is ott vannak a D o b o k a m e g y e i Dézs nevű személyek: 1268: „Deés comes”, 1301: Deés stb. /SzDMon. III, 5/, melyek nemcsak e terület egyik vezető családjában jelzik a névöröklés folyamatát, hanem azt is mutatják, hogy mely család /nemzetség/ volt a névadója Dézs városának és -- nem véletlenül -- e vidék további helységeinek.

A negyedik momentum, amely a hibás magyarázathoz elvezetett, hogy MELICH nem vett figyelembe több alapvető hangtörténeti tényezőt. Noha helyesen teszi föl a korábbi Dezs, későbbi Dézs hangalakot, azt a Deus-ból próbálja levezetni. Csakhogy ennek merőben ellene szólnak a következők: Eredetibb eu-ból vagy ëu-ból a magyarban csak ëü-n keresztül lehetett. völna -- és más nevekben, szavakban eléggé szórványosan lett is -- é, de az ëü fő továbbfejlődése kétségkívül az ő, s az több mint gyanús, hogy tárgyalt körünkbe tartozó egyik személy- és helynévben sincs soha erre mutató adat. Még inkább baj, hogy a Dézs vokálisa eredetileg bizonyosan e volt, ami viszont ëü-ből sohasem fejlődött. Az e-t -- az í-zű változatok hiányán kívül -- világosan tanúsítják azok az adatok, amelyek a nyílt e, ē-t külön jelölik: pl. Heltai: Chron. 5a: Dęfig, 7: Dęfneł stb.

/vö. NyK. XXXVIII, 6/; ha valaki, akkor Heltai csak tudhatta a név pontos kiejtését! Továbbá a Deus nevek -- ha tényleg az 'Isten' jelentésű lat. deus-sal azonosak --, a magyarban csak s-sel hangozhattak, szóvégi s > zs zöngésülésre pedig nyelvünkben nincs biztos példa /l. pajzs is/. Viszont Dézs névének korai időktől fogva a legújabb korig hagyományozódóan Dés-féle s-es írásmódja a kezdetektől mindmáig zs-s e j - t é s m ó d o t t a k a r . Erre számos bizonyság van. A szóban levő városnév magyar kiejtése Erdély-szerte nemcsak ma és az elmúlt évszázadban kizárólag zs-s /l. MNy. X, 96; Nyr. XLIII, 267 is; gyermekkorom Dézsen töltött éveiben sem hallottam senkitől s-sel ejteni, de azóta sem soha így erdélyi embertől/. De zs-vel ejtették Heltai idejében is /l. pl.: Cancionale D5: Deßen/; vö. még pl. 1389: Dezfolwa /CSÁNKI V, 874/. A román nyelvi változat is Dej, melynek ǃ-je szintén korai magyar ejtészváltozat tükröztetője, hiszen a románság Doboka megyében a XII--XIII. században már minden bizonnyal jelen van.

MELICH azt a módszertani hibáját, hogy a Dézs személynévből lett többi helységnevet idézett cikkében nem vette tekintetbe, az EtSz.-ben ugyan jórészt helyrehozta, a többit azonban nem. Ezért is lehetséges, hogy az EtSz.-ben továbbra is ragaszkodik a Deus-etimonhoz.

Gondolom, a mondottak után nincs miért tovább bizonygatnom, hogy a Dézs személyné- és helyneveket nem lehet MELICH etimológiája alapján megmagyarázni. Nincs azonban semmi akadály, hogy miként PAIS is -- az általa feltett török kapcsolatok kivételével -- helyesen sejtette, szóban levő neveinket a Dezső /< Dežideriuš/ személynévhez kapcsoljuk. A Dézs és a Dezső mind fonológiai, mind morfológiai alapon kifogástalanul egyeztethető. Ez a magyarázat mindenekelőtt elkerüli a fentebb érintett hangtani buktatókat, hiszen mindkét névalak eredetileg nyílt e-s és zs-s. Továbbá a Dezső-nek, mint a Dežideriuš magyar megfelelőjének Dezs az „alapszava”, ehhez járul az -ő kicsinyítő képző. A Dezs pedig teljesen szabályos morfológiai alakulat, az ómagyarban tucatszámra vannak hasonló rövidítések

egyházi latin eredetű teljes keresztnevékből: Bal, El, Izs, Mik, Sik, Tim, Vit stb., melyeket aztán különféle kicsinyítő kézőkkel is elláttak /1. BENKŐ: MNy. XLVI, 230 kk./. A Dezs, későbbi -- kb. XVI. század utáni -- Dézs hosszú vokálisa is abszolút szabályszerű, hiszen az említett névrövidülésekben a hangsúlyos -- megszólításokban emfaticus -- nyúlás is bőven létrehozhatta; mivel azonban az efféle névrövidülések a korai időkben sorozatosan kaptak analógiás tövéghangzókat /Gáli, Izsu, Jáku, Miku, Elü, Peti ~ Petü, Sebü stb.: l. uo./, a pótlónyúlás ugyancsak közrejátszhatott „töbelseji” vokálisuk hosszúvá válásában. A Dézs tehát pontosan olyan, mint a Gál, Ják, Lád, Pét stb.

5. Pais Dezső család- és keresztnevének néhány vonatkozását boncolgatva önkéntelenül is felötlik bennem e neveknek viselőjükre nézve szimbolikus jelentősége. A Pais köznévi előzményének elvont jelentése 'védelem'. És Pais Dezső valóban mindenkor védőpajzsa volt művelt, szeretett tudományának, és védelmezője minden személynek is külön-külön, aki erre rászorult, vagy aki őt erre kérte. A Dezső végső latin etimológiában pedig benne van a 'hiányzás, nélkülözés, valaki iránti sóvárgás' jelentéstartalma. És Pais Dezső valóban nagyon hiányzik mindazoknak, akik őt egykor tisztelték és szerették.

BENKŐ LORÁND

A CSÉP, A MACA MEG A TESZ.

1. Történeti-etimológiai szótárunk bevezető részében /I, 8/ a következőket olvashatjuk: „Szótárunkban a magyar szókészletnek csak a köznévi elemeit dolgoztuk föl. A magyar tulajdonneveket /hely- és személyneveket/ -- mind elvi, mind gyakorlati megfontolások alapján -- kirekesztettük; ezeknek történeti-etimológiai feldolgozása egy vagy több külön névtár feladata. A tulajdonnevek kirekesztése természetesen csak a címszóanyagra vonatkozik; az egyes szavak történeti dokumentá-

ciójában ezek magától értetődően nagy számban szerepelnek, hiszen a régi magyar köznevek jelentős része korai nyelvemlékeinkben hely- és személynévként fordul elő." -- Ehhez hozzátenném: tulajdonnevek más indítékból is bekerültek a szótárba, tudniillik akkor, ha egy köznévi tulajdonnévből volt származtatható.

Ezeket a szerkesztési elveket a TESz. mintaszerűen alkalmazza, bár velük kapcsolatban egy-két hiba becsúszhatott a dokumentációba, illetőleg a szövegeztésekbe. Két ilyen apróságot szeretnék szóvá tenni. Az egyik esetben két köznévi tulajdonnévként való első előfordulását vonom kétségbe, a másikban pedig egy köznévi tulajdonnévből való magyarozatát.

1.1. A csép főnév első adatai között az alábbiakat olvashatjuk: 1387: ? „Andree dicti Chep” szn /Oklsz./ Ugyanez az adat, ugyancsak megkérdőjelezve a csepp főnév első előfordulásaként is szerepel, a csepeg címszó alatt. -- Nos, ezt a két helyen is felbukkanó adatot -- amelyet egyébként a TESz. sem tart megnyugtatónak /bár lehet, hogy csupán abban bizonytalan, melyik főnévhez kapcsolja/ -- bizvást törölni lehet, sőt már eleve sem kellett volna fölvenni.

A Néprajz és Nyelvtudomány III--IV. kötetében, amely 1960-ban jelent meg, cikket tettem közzé az alábbi címmel: „Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században” /69--84/. Ebben a dolgozatomban az egy zárt szótagú rövidülésekről szólva /74/ a következőket írom:

„1342: Chep /AnjouOkm. IV, 269/; 1377: „Stephanus filius Cheep” /TemesOkl. I, 137/ <: Csē[é]pán /EtSz.; a Stephanus és a Csē[é]pán összefüggését l. uo./. Az utóbb említett Stephanus később „dictus”-szal kapcsolva viseli apja nevét, mégpedig hol Che/e/p, hol Chepe alakban /pl.: TemesOkl. I, 141, ill. 142/, ugyanígy testvére, Andreas is /TemesOkl. I, 103 stb., Káll.Ok. II, 129 stb., KrassóVm. III, 94 stb., ZsigmOk. I, 28 stb./. Ő az az 1387-ből idézett >> Andree dicti Chep << /Oklsz./ is, akinek nevét az EtSz. a csép vagy a csepp főnév első kétes tulajdonnévi előfordulásaként említi, de -- bár nem ismeri az előbb elmondott tényeket -- úgy véli, hogy ez a név

a Csö[él]pán 'Stephanus' rövidülésének is tekinthető. Kétségtelenül ez az utóbbi vélemény a helyes. Egyébként az említett Andreas fiai is megkapják a Che/e/p, Che/e/ph, Che/e/pe ragadványnevet /TemesOkl. I, 464 stb./, sőt -- eleinte szórványosan, majd egyre gyakrabban -- Chepy[i] alakban /pl.: TemesOkl. I, 393/ is viselik. Erről az érdekes névalakulásról részletesebben más alkalommal írnék."

Nos, ígéretemet továbbra is prolongálnom kell, más feladatok miatt. Mégis szükségesnek tartom a negyed századdal korábban írtak fölelevenítését, nehogy a TESz. újabb kiadása, illetőleg idegen nyelvű változata tovább cipelje ezt az általa is kétesnek minősített adatot mint a csép, illetőleg a csepp főnév korai előfordulását. /Apa és fiú nevének efféle összefüggésére nézve l. még RÁCZ: Nyelv és Irdalom I, 133--9/.

1.2. A maca 'szerető' köznevet, amelynek első adata 1647-ből, Geleji Katonától való, a TESz. -- a SzófSz. nyomán -- így magyarázza: „Tulajdonnévi eredetű: a Maca személynévből köznevesült, amely a Margit és a Mária becézője; vö. böske, kata 'szerető' /MTsz./"; s magyarázatát a mackó¹ címszó alatt is megismétli. Ez a származtatás azonban egyáltalán nem megnyugtató. A maca mint köznévfőnév túlságosan korán, a Maca mint becenév pedig túlságosan későn fordul elő ahhoz, hogy összekapcsolhatók legyenek egymással. Emellett a Maca nem is olyan gyakori használatú, mint a Böske vagy a Kata; a gyakori előfordulás viszont ugyancsak feltétele lehet a köznevesülésnek.

A Maca a becézőneveknek ahhoz az újabb keletkezésű típusához sorolható, amelyben a -ca becézőképző egy nyílt szótagostól járul, s így a Mária meg a Margit mellett a Magdolna névből is alakulhatott /vö. RÁCZ: MNyj. XII, 86--7, 92/. HAJDÚ MIHÁLY „Magyar becézőnevek" /1770--1970/" című könyvének adattárában egyetlen régi adat sincs a Macá-ra, sem a Magdolna, sem a Margit, sem pedig a Mária becézőjeként, s mai előfordulásai is egy kivétellel ritka használatúnak minősülnek. A Magdolna alatt /298--9/ 3 Macá-t találunk /Nagyorosziból, Egerből és Balmazújvárosból; ez utóbbi az egyetlen, amely mellett nem szerepel a ritka használat jele/, a Margit alatt /300--1/ 5-öt

/Nógrádból, Békésből -- itt „tótos” jelzéssel -- Panyoláról, Egerből, Csongrádból/, a Mária alatt /301--3/ 4-et /Csitárról, Harkányból, Békésből és Egerből/. VARGA KATALIN gyűjteményében /Becéző keresztneveink 72--3/ a Maca előbb a Margaréta cím szó alatt jön elő, mint saját gyűjtése a köznyelvből; majd a Mária alatt, idézve a csantavéri nyelvjárásból; s itt található ez idő szerint legrégebbi adata, 1914-ből /Nyr. XLIII, 92/.

Ezzel kapcsolatban rendkívül érdekesnek mondhatjuk KELEMEN JÓZSEFnek /Mondatszók 247--8/ fonák okoskodását. A Maca becézőnévre neki is csak késői adatai vannak, de minthogy 'szerető' jelentésű köznévként a maca már 1647-ben előfordul, ezért szerinte a becézőnek is régiebbnek kell lennie.

A fentiek alapján föl kell vetnünk: újra kellene értékelni a maca 'szerető' etimológiáját, s talán nem szabad mereven elutasítanunk -- mint a TESz. -- a szlávból való eredeztetés gondolatát. Ez utóbbit többen is vallották /MIKLOSICH: Nyr. XI, 318; BALASSA: Nyr. XVI, 20; MARIÁNOVICS MILÁN [azaz SIMONYI]: Nyr. XLVI, 273 és részben BEKE is: Balassa-Eml. 17 és Nyr. LXXXVI, 248/. Beke -- ez utóbbi idézett helyen -- a következőket írja: „A szláv máca ['Kätzchen'] azonos a szerb-horvát Máca női névvel, amely a Mária becézője, mint az újfelnémetben a Miez, Mieze 'Mariechen u. Katze' /Miklosich, Berneker/. A magyar maca 'szerető' jelentése /Vas m. Kecskemét MTSz./ nyilván ennek az átvétele...”

KNIEZSA /SzlJsz. II, 882/ -- csupán Mariánovicsot idézve -- elveti a 'szerető' jelentésű macá-nak szlávból való származtatását, ezzel a rejtélyes fogalmazással: „Minden bizonnyal helytelen Mariánovics Nyr. 46: 273 véleménye, hogy a szlovén maca 'Kätzchen' szóval azonos. Ez utóbbira vö. a magyar cica-maca szót.” Ha a befejező mondat azt jelenti, hogy a cica-maca utótagja a szlovénből való -- a fogalmazásból ugyanis ezt lehet kiolvasni --, akkor miért nem lehet szlovén eredetű a pusztán maca is? Ezt a kérdést szlavistáinknak kell eldönteniük.

A macá-t ugyanis nem lehet elszigetelten vizsgálni a cicamacá-tól, amelynek első adata ugyancsak a XVII. századból, 1669-ből való, s ez szintén 'valakinek a kedvesé'-t jelenti

/TESz./. Nyilvánvalóan ikerszóval állunk szemben. PAIS /MNY. XLVII, 147--8 és L, 275/ szerint a cicamaca úgynevezett forradásos -- két önálló szóból keletkezett -- ikerszó, ami nagyon is elképzelhető, hiszen a cicá-nak is van 'szerető' jelentése /TESz./. A TESz.-nek azt a másik elgondolását, amely RÉTHEI PRIKKEK /MNY. V, 222--3/ magyarázatán alapul, miszerint a cicamaca osztódásos ikerítéssel jött volna létre a cicá-ból, kevésbé tartom valószínűnek, bár nagyon megkönnyítené a maca eredeztetését. /A további irodalomra és a szó egyéb jelentéseire nézve vö. TESz./.

2. Tudományos pályámon Pais Dezső indított el. Ő felvételiztetett nyelvészetből az Eötvös Kollégiumban, s az egyetemen -- Horváth János órái mellett -- elsősorban az ő előadásait látogattam. Hozzá írtam szakdolgozatomat, amelyet doktori értekezéssé fejlesztettem, „A magyar nyelvi becézés a XIV. században” címmel. Az 1946-ben készült doktori értekezés mindmáig kéziratban maradt, csupán az alábbi részek jelentek meg belőle: „A -kó /~-kő/ becéző képző első jelentkezései” /MNY. XLII, 51--3/; „Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez” /MNY. LII, 48--52/; „A becéző nevek megkülönböztető szerepéről” /Nyelv és Irod. II, 133--9/; „Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században” /NéprNy tud. III--IV, 69--84/. Később oktatási feladataim következtében tudományos érdeklődésem a leíró és a történeti nyelvtan felé fordult, s bármennyire biztatott is Pais tanár úr /Haj-huj-kaját című tanulmányát 1958-ban így dedikálta: „Rácz Bandinak. Ujju ju! Becézők?"/, doktori értekezésem teljes szövegét megjelentetni nem futotta az erőmből. De azért -- bár hű feleségem a grammatika lett -- a régi szerelem emlékei továbbra is kísértenek, s néha-néha testet is öltenek egy-egy névtudományi jellegű, főleg a becézőnevekkel foglalkozó cikk alakjában. Ezekhez csatlakozik mostani írásom is, amellyel Pais tanár úr drága emlékének adózom.

RÁCZ ENDRE

Forgách Zsigmondné Batthyány Borbála 1647. augusztus 7-én a következő levelet küldte bátyjának, Batthyány Ádámnak: „Engedelmes szolgálatomat ajánlom kgdnek, mint szerelmes Battiam Vramnak. Minden testi és lelki iouaial algya megh Isten kglmedeth. ... Soha nem tudom mi vétkemért büntet az io Aszoniom Angyom kgd hazas társa, ez mocskos, es ocsmany veletlenül /?/ ream irt leueléuel, melliet szóru szora le iratuan kgdnek megh kültem ... most egý boszűbol, ilý idegen feóldeón, artatlanúl mocskol, es kgd vére, és huga léuén, nemzetunket en velem akaria iegieztetni ...” /OLB.P. 1314/ 3184/. Batthyány Borbála „ángya” német nyelvű levelét s azt „Magyarra fordétua” is csatolta a saját írásához.

A háttérből a sógornők perpatvara bontakozik ki.

Batthyány Ádám felesége, Aurora Catarina /Cattarina/ Formantin /más források szerint: Formentin/ nem tudott magyarul, így -- félreértésből magára vonatkoztatott egy sértő kifejezést: „den Leichtferdigen Huren namen den [ie mir geben hat”; mivel -- a pletyka szerint -- Batthyány Borbálától származott a sértés, ezt a hozzá írott felháborodott hangú levélben utasította vissza. Batthyány Borbála ezért kéri bátyját a viszály elhárítására, közben saját vétlenségét és ánya „idegen” voltát is hangsúlyozza.

Batthyány Ádám családjában már voltak német származásúak: édesanyja, Lobkovitz Poppel Éva is német anyanyelvű volt, de ő Takáts Sándor lelkes jellemzése szerint: „... nagy műveltségű és kiváló nő volt... Tökéletesen megtanult magyarul, s magyar módra, magyar szeretettel irogatott az új rokonainak” /Régi magyar nagyasszonyok, 174/. Másutt már ezt mondja róla: „magyar anyától született, magyar volt, s magyar maradt mindig” /i. m. 241/. Férje, Batthyány Ferenc: „majdnem mindig németül ír a feleségének, ez pedig állandóan magyarul válaszol neki” /i. m. 267/.

Batthyány Ádám felesége azonban, aki „bécsi udvari dáma volt, magyarul egy hangot sem tudott” /i. m. 274/. Anyjával németül /gót betűkkel/ és olaszul, férjével németül /de latin betűkkel írva/ levelezett /vö. az O. L. Batthyány csl. anyagát/. Így férje is -- konyhai németséggel írott, erősen fonetikus jellegű leveleket váltott vele: „... May libi Aurora Ich hob nit vnterlofzen ...”

2. A Batthyány család uradalmain, az alkalmazottak sorában már korábban is voltak idegen anyanyelvűek: a protestáns Poppel Éva befogadta 1629-ben a Stájerországból kiűzött evangélikusokat, és szívesen látja a Morvaországból és máshonnan elűzött új keresztyényeket /= újkeresztyényeket/ is” /Takáts, i. m. 277/. Fia házasságával megszaporodik az udvari nép. Ugyancsak Takáts említi, hogy anyjától „udvarlóleányok és leányasszonyok szerzését sürgette menyasszonya számára. „Poppel Éva azt felelte fiának: „Volt Poppel Éva, az anyád oly ember gyermeke, mint Aurora Formentina! S mikor az te atyád hazahozott engemet, csak az Dávidnét hoztam vele. Azután eleget szerettem mind egyfelől, mind másfelől, s mikor aztán első gyűlésben vitt az apád, akkor ruháztuk meg az leányasszonyokat szépen” /i. m. 17/. -- Később -- Takáts szerint -- ezernél több ember élt az ő /B. Ádám/ kenyerén /i. m. 243/. A németújvári Batthyány kastély udvartartása -- Takáts adatai szerint: -- „continuus uraimék száma 49, a házi uraiméké 49, az urak szolgálói 151, a kisinásoké 14, az étékfogóké 25, a leányasszonyoké és lányoké 27, a deákoké 7, az urfiaké 28, a szakácsoké 8, a muzsikuskóké 16, a mesterinasoké 17, a lovászoké 16, a mosólányoké 4, a csatlósoké 7, a kocsisoké 8, a fonóasszonyoké 8, a patakörzöke 4 volt” /i. m. 13/. -- Hasonlóan érdekes mozzanatokra bukkantam magam is, amikor a Batthyány-család soproni házvásárlásának körülményeit és az ottani háztartás szervezésének költségeit vizsgáltam /vö. Soproni Szemle, 1968, 160--4/; továbbá, amikor „Egy táborig borbélymester a XVII. században” című dolgozatomban Borbély Albert adatait kutattam /MNY. LXIV, 96--99/. Ekkor néztem át az Országos Levéltár Herceg Batthyány családi levéltára körmendi központi Igazgatóságának irataiból

/P. szekció, 1322/1647--49/ az uradalmi alkalmazottakra, tisztviselőkre, majorsági cselédekre, szervitorokra stb. vonatkozó összeírásokat stb.

A továbbiakban ebből a -- töredékes névsorból emelek ki néhány névcsoportot:

a/ „Az Trombitások, Siposok és Dobosok száma:

Trombitas Matthyasnak és Trombitaiara ...

"	Farkasnak	"	"
"	Péternek	"	"
"	Jánosnak	"	"
"	Lukácsnak	"	"
"	Gergelynek	"	"
"	Tamaskonak	"	"
"	Matenak	"	"

Dobos Istvannak és Dobiara

Sipos Istvannak es Sipiara

" Matenak " Jancsinak /OLB. 1322/804/17--1647./.

A felsoroltak vezetékeve helyett hangszerük neve szerepel: Trombitás, Dobos, Sipos; utónevük írásmódjából és a becézett alakokból következően -- valószínűleg magyarok lehettek; a magyar keresztnévadásban kedvelt, hagyományos neveket viseltek. Található a muzikusok között biztosan német nevű is: „Trombitas Motizl, Motizli”, ill. „Német Motizl” /805/32/. Ugyanez a név az Inasok lajstromában is felbukkan. A végződés a jellegzetes -l > li kicsinyítőképző, amely a Mattheus Mottes, Mottl ~ Máté névhez kapcsolódik, de lehet -- esetleg -- a Matthäus ~ Mátyás -- vagy a Karinthyában kedvelt Modestus becézett alakja is /vö. Hans Bahlow, Deutsches Namenlexikon, München, 1967; a továbbiakban: Bahlow; Duden, Lexikon der Vornamen, Mannheim, 1968; a továbbiakban: Duden, Vorn./.. Az ugyancsak többször felbukkanó Trombitas Irgli /806/ 53, 56; 893/13 -- a Georg - György névnek -- főként a 16.--17. században kedvelt -- becézett délnémet változata /Jungmair/Etz, Wörterbuch zur oberösterreichnischen Volksmundart: Jirgl; Bahlow/. Esetleg ide vonható az ugyancsak az 1647-es lajstromban szereplő

Gaigr Steffli Stremi név is /841/436/, melynek első eleme a délnémet /bajor-osztrák/ Geiger 'hegedős' lehet /Bahlow a név stuttgarti, müncheni, bécsi előfordulására utal/; a keresztnévként szereplő Steffli számos változatával együtt a Stefan~István délnémet alakja; a Stremi -- esetleg -- a Stromere 'Landstreicher' 'vándorló, csavargó' 'vándormuzsikus' középfelnémet kori szóval azonosítható /Bahlow/. A Steffli név felbukkan az 1648-as adatok közt is /888/258/: Garger Steffli -- esetleg ugyanaz a név elírással, vagy a Garger a Gerg/e/s a Gerger, Jerger, Gorger, Jörger, Gergler alakokkal együtt a Georg változata volna /Bahlow/.

b/ „Az Mesterembereknek a száma:

Szabó Mihálynak, Chizmazia Gyeörgynek, Szyjárto Janosnak, Gombkötő Palnak, Barbély Phülöpnek, Barbély Albertnek, Lakatjarto Janosnak, Gombkötő Matthyasnak, Nyeregjarto Gyeorgynek, Eöttvös Maténak, Kopia jartoknak" /804/18/. /A nevek mellett szereplő részeshatározórag a fizetésre, egyéb juttatásokra vonatkozik./ -- Az itt felsorolt nevek első eleme a foglalkozásra, mesterségre utal: Szabó, Gombkötő, Csizmazia stb. -- valamennyi keresztnévvel együtt; a kopia jartók viszont csak foglalkozásukkal vannak jelölve. Barbély Albert Thaelhegyi Thelhegy Barbély Albert-nek írja magát; borbélypecsétjén is a TBA betűk szerepelnek. MNy.-beli cikkemben őt, ill. leveleinek leíróját írássajátságai alapján német anyanyelvűnek és -származásának tekintettem. A többi mesterember nemzetiségét nem tudom közelebbről meghatározni. Utónevük írásmódja magyaros; Kálmán Béla statisztikájában /A nevek világa, 43--45/ nem szerepel az Albert, Fülöp és a Mátyás, a többi a gyakori nevek sorába tartozik.

c/ Ugyancsak az 1647-es lajstromban:

„Az A/zony Inassinak száma:

Bécsi Bolt Hanzernernek, Laibziqi Hanzlinak, Fanoti Gyurkonak, -- Német Xandlinak, Jankovics Gyurkonak" /804/22/.

Itt már több eltérés figyelhető meg: a nevek első eleme helységre /Bécsi, Laibziqi, Fanoti?/, illetőleg származásra utal /Német/-, míg a Jankovics délszláv „apanév”-nek tekinthető.

A keresztnévek becéző alakja: a Hanzer, Hanzli /Johannes/ János; a Xandli /német Alexander ~ Sándor/ igazodik az első, foglalkozást jelölő elemhez /vö. a Gyurkó neveket/. -- A Bolt elem megítélése bizonytalan: talán a Balthasar ~ Boldizsár név bajor-osztrák becézett alakja, de lehet a Wolf elírt változata is.

d/ A Hanzi, Hanzli több, foglalkozásra és helységre utaló névhez is kapcsolódik: 1647: Bányai Hanzli /840/415/; „Az Inassok száma: Bányai Hanzlinak /804/22/; Bányai Hanzl /805/30/; Poharnok Inas Hanzlinak, Talhordo Inas Hanzlinak, Szakács Hanzlinak” /804/19/; „Poharnok Hanz, Poharnok Hanzli” /817/117/; Poharnok Hanzl /805/31, 34/, /818/123/; Poharnok Hanzli /818/123/; „Lovász Hanzlinak” /804/22/; Talhordo nemet Gyerek Hanzli” /808/123/. 1648: „Poharnok Hanzli”, „Parina Hanzli” /867/. 1649: „Szűtz Hanzlinak /927/279/. -- De van 1647: Laibtzigi Hanzl /805/31--32/ -inasként. 1648: „Damiani Hanzli” /867/. -- Itt az első elem valószínűleg a Damian ~ Damján személynévre utal /Bahlow/: a Hanzi stb. alakok pedig a Johannes /János/ keresztnévnek a délnémet nyelvterületen már a kora középkortól elterjedt, szokásos változatai.

e/ Foglalkozásjelölők még:

1647: „Szakács Xtandlinak” /804/19/; esetleg ide vonható a: „Szakatz Christándl” /805/41/ és a „Német Christándli” /810/112/ is. A Christel délnémet Christl /becézett/ változata a Christian névnek, amely a reformáció nyomán széles körben elterjedt /Duden, Vorn./. Női névként is a Christiane > Christel > Christ alakok szerepelnek. /Az adat nem utal okvetlenül női foglalkozásra./ Arra is lehet gondolni, hogy a már korábban idézett Xandl változata szerepel itt; vö. továbbá: „Szakács Xandl” /805/35/; ill: „Német Xandl” /805/41/. Ez utóbbi a német Alexander becézett, rövid alakja /Julius Jakob, Wörterbuch des Wiener Dialektes, Duden, Vorn./. A Batthyány-család levelezésében 1640 körül a Sandli forma is felbukkan: „az [andlinak]” /1314/3443/. Ez utóbbihoz vö.: Ksound /Karintia/, Gsaont /Alsó-Ausztria/; 'Alexander' /WBÜ. = Wörterbuch der Bairischen Mundarten in Österreich/.

1647: „Felaitár Riplinek” /804/23/; 1649: „Felaitar Riply
és Felaitar Jokly” /938/352/. Az első elem a foglalkozásra
utaló fullajtár < Vorreiter szó /'vmely nagyúr kocsija előtt
lovagló vagy a hatos fogat elülső lovának nyergében ülő lo-
vas' TESz./ . A Reply ~ Ripli személynév forrása a német Rupp-
recht név délnémet Rippel, Rippl becézett, rövidített válto-
zata. Védőszentje, a név jeles viselője szent Ruprecht, Salz-
burg érseke volt /Bahlow/.

A Jokly név a Jacob, Jakob délnémet rövid, becézett vál-
tozata, vö. még: Jackl, Jockel; ez utóbbi áll összefüggésben
az idézett adattal. Maga a név héber eredetű: Jákob pátriár-
cháé; utóbb e keresztnév viselői a középkortól Jakab apostolt
tisztelték védőszentjüként /Bahlow/.

1649: „Lakatjarto Landlinak” /939/411/; ugyanitt: „Land-
linak onozni ualo” /413/. -- Valószínűleg a délnémet nyelv-
területen hajdan kedvelt Landolt név változatával találkozunk
itt /vö. Bahlow/. Duden /Vorn./ szerint a Lando régi, rövid
alakja több, a Land- elemmel alkotott névnek. Ilyenek pl. a
Landolf ~ landulf: Lant + Wolf; ill. a Lambert < ófn. Lantbert.
Az ausztriai német nyelvterületen a Landl, Ländchen név /"das
heilige -- das klerikale Tirol"/ azaz: Tirolra vonatkozik /J.
Jakob, Wb. d. Wiener Dialektes/; míg a Ländle megjelölés
Vorarlberg tartományra /Wie sagt man in Österreich?/. Azaz a
Landli becéző, de lehetett a származásra utaló név is --
esetleg.

1649: „Téglavető Partlival valo Szám vetés” /939/422/. A
Partli számos alakváltozatával együtt, mint: Part/el, Bárt,
Pártl, Barthel, Bartle -- a Bartholomäus, Partoloméus Bertalan
rövid, becéző formája /Bahlow, WBÖ., Duden, Vorn., ÖÜwb./ . --
Megjegyzendő, hogy Bahlow a családnevek között tárgyalja a
Barth 'der Bärtige' 'szakállas' nevet, hozzáfűzi, hogy a 12.
századtól -- egy időre -- a sima arc vált divatossá, a szakáll-
viselet a 16. században lett újra általános; így a régi név-
adatok a szokásostól eltérő jegyet, a szakállat emelik ki.

1647: „Az Urr Lovászi: Olaß Palkonak” /835/296/; ugyan-
így 1648-ban /887/291/. Az „Olasz” név viselője -- bizonyára

az idegen cselédség körébe tartozott. Batthyány Ádám felesége -- részben -- olasz származású volt, a neki szóló, már említett levelét így címezte B. Ádám: „Siu Contessa Buttyan Aurora Cattarina Formantin Mea siniora recomenda/n/tur...”

A foglalkozásra utaló nevek között szerepel a következő -- esetleg ugyancsak „vegyes” elemekből álló név:

1649: „Paumafter Korlinak” /938/352/; „Baumafter Corlival /zámot nem vetet” /934/422/; 1650: „Paumafter Karliual számot nem vetettem” /939/389/. -- A névegyüttes első eleme a foglalkozásjelölő Baumeister 'építőmester' bajor-osztrák nyelvjárási alakja /részletesen tárgyalom Német elemek a XVII. század magyar nyelvében című munkámban, 41./ -- A Korli, Karli, Corli a Karl ~ Károly név becézett formája; a Korli, Corli változatok -- esetleg -- a négy olasz/os/ Carlo alakjához is közelítenek /Duden, Vorn./. A 17. századtól -- Borroni Károly milánói érsek szenttéavatása után igen kedvelté vált férfinév.

Mindkét elemében idegen az 1647-es lajstromban, az inasok között szereplő Leopold Smidhaitl /805/32/, másutt Smirhaitli Leopold /806/63/ neve. A származásra, hovatartozásra utaló Smidhaitl ~ Smirhaitl „vezetéknev” több magyarázatot, ill. feltételezést is lehetővé tesz: Ballagi Mór Német--magyar szótárában /6. kiadás, 1881/ szerepel egy Schmieds-Hai helységnév, Tursina Nyitra megyei helység német neveként /?/; esetleg ezzel azonosítható. -- Foglalkozásjelölőként /?/ a Schmeer, Schmier 'háj' szóval hozható kapcsolatba, ekkor 'zsír /zsírdék/árus'/?/ volna a jelentése. A biztosabb magyarázathoz több adatra volna szükség. -- A név második eleme a Leopold ~ Lipót, régi német név /Liutbald 'bátor a nép körében' 'kühn im Volk'/. Ausztria védőszentje /szent/ Leopold örgróf alapította Klosterneuburgot, a heiligenkreuzi cisztercita rendi kolostort /Duden, Vorn./

Ugyancsak mindkét eleme idegen az 1647-es Rainhold Fikterli /807/73/, ill. Rainholt Fikterli /807/116/ névnek. A Rain/h/old, Rein/h/old ősi német férfinév, az ófn. Raginald alakból fejlődött /jelentése: *ragina 'Rat, Beschlus' 'tanács, határozat' + walt, walten 'uralkodni'/. Már a középkorban

kedvelt férfinév volt. A -hold változat a -hold 'kedves, kecses, deli' elem népetimológiai kapcsolata /Duden, Vorn./.

A Fikterli név -- esetleg -- a Fichtner, Fichtmann 'bei den Fichten' azaz 'fenyvesnél lakó' jelentést hordozza, vagy a Fickentscher 'tolvaj' név rejtőzik mögötte /vö. Bahlow/. Itt további, szerteágazó jelentéshálózat is lehetséges.

Egy-egy adattal szerepel a Faitli /888/262/, s ugyanitt a Kerli-Toma-Tobay név. Az első a Veit / < latin Vitus/ bajor-osztrák Vait, Vaitl változatának fonetikus alakja. Bahlow 1388-ból idéz egy Joh/anni/ Faytl nevet Prágából.

A Kerl /Kehrl, Keerl/ 'férfi' jelentésű név összefügg a Karl személynévvél. A középkorban kedvelték, később pejoratív jelentést kap. A Toma a Tamás név magyar becéző változata; a Tobay pedig a Teobaldé /Varga Katalin, Becéző keresztnéveink/.

* * *

A tárgyalt nevek alapján csupán néhány -- esetleg felszínesnek tetsző --, de a helyi szokásokat bizonyára tükröző következtetés vonható le.

1. A lajstrombavétel nyilván élőszóbeli közlés /bemondás/ alapján történt, az írásmód azért fonetikus, és ingadozó az azonos nevek esetén is.

2. Az adatok jelentős részében az egyik /általában az első/ elem foglalkozásra, beosztásra utal; kisebb számban fordulnak elő a származást, hovatartozást jelölő nevek.

3. Az idegen származás feltevését a keresztnévek /a bajor-osztrák nyelvterületen kedvelt szentek nevei/ s azok írásmódja /B P, l>-li stb./ is erősíti.

4. A névjegyzékek alapján megállapítható, hogy a 17. század derekán, Batthyány I. Ádám uradalmainak számos idegen nevű és vélhetően idegen nyelvű /jobbára a bajor-osztrák nyelvterülethez tartozó nyelvjárásokat beszélő/ alkalmazottja volt. A Batthyány-családnak a császári udvarhoz való kötődése a század folyamán egyre erősebbé válik; a vizsgált névanyag -- közvetlen és közvetett bizonyítékkal szolgált ehhez is.

5. A felsoroltak a társadalmi ranglétra viszonylag alacsonyabb fokán állhattak, de helyzetükben foglalkozásuk, az általuk betöltött tisztség szerint is voltak különbségek. Ezt bizonyára tükrözte megjelölésük /azonosításuk/ módja, és az egyes lajstromokban szereplő sorrendi helyük is. Egy -- névvel és származási helységgel megjelölt -- Taalhegyi Barbely Albert bizonyára fontosabb személy lehetett, mint a névtelen kopia iarto vagy Moso Lany.

A női alkalmazottak bemutatására ezúttal nem tudtam sort keríteni.

HORVÁTH MÁRIA

TÁJSZAVAK CSALÁDNEVEINKBEN

Magyar eredetű családneveink egy részének konzervatív nyelvi viselkedése -- ortográfiai és hangtani szempontból -- azonnal szembetűnő /Tóth, Thewrewk, Filep, Seres/. Az alakítási archaizmusok /Barta, Bartók, Benkő, Makai/ már nehezebben ismerhetők fel, a lexikológiaiak pedig /Bödör, Csempesz, Kajcsa/ még inkább magyarázatra szorulnak. A hangtani, alakítási és lexikológiai tarkaságnak, amely családneveink egy részét jellemzi, nyelvtörténeti, illetőleg névtörténeti okai nyilvánvalóak. Tulajdonneveinknek ez a csoportja nagyjából a XV--XVI. században alakult ki /megszilárdulása tovább is eltartott/, azaz -- irodalmi nyelvi norma híján -- minden családnév nyelvjárásban keletkezett. A számos ortográfiai változat oka még inkább érthető: helyesírásunk egysége csak a XIX. században valósul meg, akkor is úgy, hogy családneveink kivételes státusát mindmáig elismeri.

A fentiek szerint nem meglepő, hogy a hangtani és alakítási változatokon kívül számos, úgynevezett „tulajdonképpeni tájszó” is megőrződött egy-egy családnévben. Hangsúlyozni kell, hogy e csoport elhatárolása tulajdonképpen anakronizmus, tagjait csak a mai szemlélettel sorolhatjuk ebbe a kategóriába, csupán azért, mert községi előzményük nem vált az irodalmi,

illetőleg köznyelv szerves részévé. Az alábbiakban ezekből mutatok be néhány, a XV--XVI. századból adatolható példát. /Közülük háromnak, a Bice, Bócéros, Csula családnévnek mai meglétét -- magyarországi családnévkataszter híján -- egyelőre nem tudom igazolni./

B I C E. 1449: Gregorius Bijcze de Bekes /DANKÓ IMRE szerk. Békés város néprajza. Békés város Tanácsa, 1983. 179/, 1467--1470: Bycze Gergely /i. m. 200/ < bice 'sánta' /MTsz./, 'bicegve járó, kissé sánta' /ÚMTsz., SzegSz./. A családnév is, a tájszótárak köznévi adatai is déalföldiek.

B O C É R O S. 1499: Bolcheros Ø /itt és a továbbiakban, ha a forrás a keresztnévet nem közli, Ø-sal jelzem/, 1500: Bozseros Ø /MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 231/, 1614: Michael Boceros, Stephanus Boczeros /MAKSAY FERENC szerk. Urbáriumok. Bp. 1959. 806/, 1636: Boceros Jánost TörtTár. 1884. 308/ < bócéros 'borzas, kócos, fésületlen, kuszált hajú' /MTsz./, illetőleg 'bolondos, nem egészen épeszű' /ÚMTsz./. A családnévi adatok Szatmár megyeiek, a tájszó sok helyütt előfordul.

B Ő D Ő R. 1437: Ladislaus Beder /HazOkl. 398/, 1456: Paulo Beder /TörtTár. 1909. 269/, 1460/1469/: Georgii Beder /Ethn. LXIX, 135/, 1478: Bewder Ø /Csánki II, 542/, 1479: Beder Ø /i. m. II, 541/, 1482: Thoma Bewdewr /ZichyOkl. XI, 318/, 1497: Benedicto Bewder /MTörtTár. XII, 34/, 1498: Georgio Beder /ZalaOkl. II, 638/, 1509: Petro Bewdewr /JAKUBOVICH utólagos bejegyzése az OklSz.-ban. A kötet az ELTE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában/, 1561: Benedictus Beder /TörtTár. 1897. 570/, 1588: Bödör Ø /JAKO ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 369/, 1670: Beder János /Genealógiai Füzetek VI, 52/ < bödör 'határozott cél nélkül kóborló' /ÚMTsz./, illetőleg 'erős, nagytestű' /SzamSz./. A köznévre csak szentesi illetőleg szamosháti adatot találtam, a családnévek jóval nagyobb területen -- de főleg az Alföldön -- bukkannak fel.

C S E M P E S Z. 1576: „Cempez bertalan nal" /MNY. LXXI, 502/ < csempez 'elhajlott, szabálytalan, görbe <száj> /ÚMTsz. csempez²/. Az ÚMTsz. adata göcseji, a családnév Vas megyei, így nincs nyelvfölrajzi akadály az egyeztetésnek.

C S I A. 1602: Czia Demeter, Czia Ferencz /SzékelyOkl. V, 199/ < csia 'csintalan, pajzán' /MTsz./. A családnév is, a tájszó előzmény is székelyföldi.

C S U L A. 1450: Laurentius Chwla /TörtTár. 1908. 9/, 1517: Michaela Chwlya /Oklsz./, 1563: Stephanum Chwla /PESTY FRIGYES, A szörényi bánság és Szörény vármegye története. Bp. 1877--1878. III, 311/ < csula 'kajla, lekonyuló fülű' /MTsz., ÚMTsz./ A családnévi adatok Vas, illetőleg Szörény megyeiek, a tájszó sok helyütt használatos.

E S Z T E R Á G. 1467: Johannem Ezteragh /Oklsz./, Johanne Eztherag /DANKO IMRE i. m. 179/, 1468: Paulo Eztrag /uo./ < eszterág 'gólya' /MTsz./. A TESz. szerint elavult nyelvjárási szó. Meglepő, hogy a 'gólya' jelentésű szinonimacsoport két tagja, az eszterág és a gólya családnévként igen ritkán fordul elő, a cakó annál sűrűbben. A választ nyilván a három szó XVI--XVII. századi nyelvföldrajza adná meg.

K A J C S A. 1482: Martino Kaycza /ZichyOkm. XI, 318/, 1569k.: Kajchia Barabas /SzékelyOkl. II, 276/, 1602: Kaiczia Márton, Kaiczia András, Kaiczia Imre /SzékelyOkl. V, 217 vö. Oklsz./, 1609: Kaychya Jmreh /Erdélyi SzT. IV, 183/, 1613: Benedictus Kaycza /i. m. III, 341/, 1614: Kayczya Balas /TAKÁCS ÉVA, Csík--Gyergyó--Kászsónszék személynevei. In: Nyelvészeti Tanulmányok. 1983. 110/, 1626: Kayczja Matthe /NyIrK. VIII, 87/, 1632: Kayczya Mihali /Erdélyi SzT. I, 235/, 1645: Kaiczya Máté /SzékelyOkl. VI, 176/, Kajczia István „nyomorú béna" /i. m. VI, 179/ < kajcsa 'görbe lábú' /MTsz./. Mind a köznévi, mind a családnévi -- kivéve az 1482-i adatot -- székelyföldiek.

K A J T Á R. 1346: Johannem dictum Kaythar /Oklsz./, 1398: Blasius Kaytar /ZichyOkm. V, 75/, 1406/1726: Thomam Kajtar /Székely Okl. I, 100/, 1426: Nicolao Kaythar /ZichyOkm. VIII, 308/, 1434: Petro Kaythar, 1448: Demetrius Kaytar /Oklsz./, 1458: Benedictus Kaythar /NAGY IMRE szerk. Sopron vármegye története. Oklevéltár. II, 204/, 1469: Gregrium Kaythar, 1481: Benedicto Kaythar /Oklsz./, 1495: Nicolaus Caytar /SzékelyOkl. [VIII], 168/, 1501: Kaytar Ø /JAKÓ ZSIGMOND

i. m. II, 362/, 1512: Kaythar /MAKSAI FERENC i. m. 109/, 1538: Kaythar Myhayl /Oklsz./, 1549: Kaythar Ø /KOVÁCS MÁRTON, A felsőöri magyar népsziget. Bp. 1942. 91/, 1554: Kaythar Mihály /BAÁN KÁLMÁN, Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. 14/, 1568: Kaytar Istwane /Erdélyi SzT. I, 175/, 1569 k.: Kajtar Leorincz /SzékelyOkl. II, 270/, 1570: kajtar Janos, kajtar Imreh /NyTudÉrt. 19. sz. 21/, 1593: Kajtar Anna /Erdélyi SzT. I, 572/, 1614: Kaytar Janos /TAKÁCS ÉVA i.m. 154/, 1622/1623: Kaytar Ø /KOVÁCS MÁRTON i.m. 94/, 1696: Stephanus Kajtar /SCHNEIDER MÁRTON, Vas vármegye 1696. évi nemesi összeírása. 9/ < kajtar 'haszontalan, mihaszna' /TESz. 1. jel./, illetőleg 'nyalánk, torkos; csavargó, kóborló; buja, bujálkodó' /MTsz. 3--5. jel./ A tájszó a magyar nyelvterület számos helyén előfordul, a családnév -- a Székelyföldről az Űrségig -- ugyancsak.

K A J T O R. 1429: Thome dicto Kaytor, 1466: Simone Kaytor, 1474: Ladislao Kaythor, 1480: Sregorio Kaythor /Oklsz./, 1481: Kaythor Ø /MAKSAI i. m. 113/, 1498: Paulo Kaythor /Zala-Okl. II, 638/, 1524: Kaythor /MAKSAI i. m. 109/, 1587: Kajtor marton /RMNy. II/2, 262/, 1592: Kaythor Marthon /RICHARD MAR-SINA -- MICHAL KUSIK szerk. Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I, 478/, 1641k.: Kaytor Ø /SZABO ISTVÁN, Ugocsa megye. Bp. 1937. 339/, 1644: Kajtor Ø /i. m. 472/, 1687: Kajtor Ø /i. m. 424/ < kajtor, jelentéseit l. az előző, Kajtar szócikkben. A kajtar, kajtor adatait az Oklsz., a NySz. és a TESz. egy szócikken belül tárgyalja, morfológiai szerkezetük azonban indokolttá teszi kettéválasztásukat. D. BARTHA KATALIN szerint /A magyar szóképzés története. 82/ a kajtarban az -ár képzőbokr, a kajtorban az -r elemi képző, az -o- tövégi magánhangzó.

KÁZMÉR MIKLÓS

A KÁRPÁT-MEDENCE -GRAD ~ -GRÁD UTÓTAGU HELYNEVEIRŐL

A Kárpát-medencében ma nagy területi szórtságban, több ország területén találunk -grad, illetve -grád utótagú helyneveket. E nevekben az utótag a szláv grad 'vár, város' szóval azonos, amely egy korábbi *gord 'vár, város' alakra megy vissza. Eredeti jelentése 'körülkerített hely' volt, amelyet a *gordi-ti ige 'körülkeríteni' értelme mutat /KNEI ZSA ISTVÁN, MNySzJ. I, 183/. A teljességre törekvés igénye nélkül az alábbi helyneveket említjük: a mai Magyarország területén a Duna mellett Visegrád, közelében Nógrád község, a hajdani Abaúj megyében a Hernád mellett Onga és Hernádkak vidékén Belegrád puszta, a Tisza mellett Tiszabecsnél Belegrád sziget, Nyírtelek határában Belegrád puszta, valamint a Tisza alsóbb folyása mentén Csongrád város található. A mai Jugoszlávia területén ide tartozik az ország fővárosa, Beograd a Duna és Száva összefolyásánál, továbbá a Duna mellett a Szerémségben Šarengrad, a Dráva mentén Legrad település, a Dráva--Száva közén a hajdani Kőrös megyében Novigrad, az egykori Varasd megyében Cesargrad, a Száva mentén, Zágráb /Zagreb/ vidékén pedig Susedgrad, Medvedgrad várak. A mai Románia területén, a történeti Partiumban Zilah /Zalău/ mellett Mojgrad község, a történeti Erdélyben az egykori Doboka megyében /Dăbîca/ közelében Tiligrad határrésznév, a hajdani Fehér megyében /Maros-/Karna/Blandiana/ mellett pedig Teligrad határrésznév található /az adatokat l. MOÓR ELEMÉR: Száz. CIV, 362--363, N; KLAJČ: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976. Prilog VIII; ŐT. PASCU: Voievo-datul Transilvaniei I², Cluj 1972. passim, továbbá különböző helynévtárak, térképek/.

A rövid szemléből látható, hogy ma igen különböző funkciót töltenek be a -grad ~ -grád utótagú helynevek. Egyaránt szolgálnak főváros, város, község, puszta, határrész /dűlő/ és vár megjelölésére. Ami közös lehet bennük, az az, hogy egykor várak megjelölésére szolgáltak, legalábbis a fentebb felsorolt -grad ~ -grád utótagú helynevek túlnyomó többsége hajdan

bizonyíthatóan várát, illetve várral rendelkező települést jelölt, s ahol nem tudunk várról, még ott sem kizárt, hogy a régészeti kutatás utóbb /föld/vár létét fogja kimutatni. Az itt számba vett nevek közül Visegrád, Nógrád, Csongrád a korai magyar meggyeszerzés során vármegyeközpont volt, adatok róluk a XI. század elejétől rendelkezésünkre állanak. Visegrád nevével legkorábban 1009/1295 körül: Wsagradiensis alakban találkozunk /GYÖRFFY GYÖRGY: Tsz III, 534/. Csongrádra az első adat 1075/+1124/+1217: Cernigradenses, majd 1138/1329: Cerungradiensis /GYÖRFFY: TF I, 893/, Nógrádra pedig 1108/1676: Novogradensis /SMIČIKLAS: Cod. dipl. Croat. II, 19/. A korai adatok viszonylag magas száma tette lehetővé, hogy MELICH JÁNOS /HonfMg. 106/ arra a következtetésre jusson: „a duna--tiszaközi IX--X. századi Csongrád és Nógrád a magyarba délszláv nyelvi Črngrādból, illetőleg Nóvgrādból került”. Visegrád, Nógrád és Csongrád eredetileg földvárak voltak /NOVÁKI GYULA: Várépítészetünk kezdetei. Várépítészetünk. Bp. 1975. 56--58/, s közülük utóbb csak Visegrádon épült kővár. E korai időkből dokumentálható -grád utótagú helyneveinknek nincs -- és a régiségben sem volt -- magyar nyelvi megfelelőjük. Visegrád tulajdonképpen 'magaslaton levő vár'-at, azaz 'magas vár'-at, Csongrád 'fekete vár'-at, Nógrád pedig 'új vár'-at jelent /KISS LAJOS: FNEsz. 697, 166--167, 465/, elvileg tehát lefordíthatók lettek volna magyarra, de magunk egyetlen nyelvtörténeti adatot sem ismerünk, amely magyarra fordított névalakban Magasvárnak, Feketevárnak, illetőleg Újvárnak nevezte volna őket. Azért is fontos ezt hangoztatni, mert a magyar nyelv nem idegenkedett saját helynévalkotásában az efféle /színnév + vár, új + vár/ összetételektől. Adataink vannak arra, hogy később, a XIII--XIV. század folyamán művelt, nyelveket tudó klerikusok latinra lefordították ezen elnevezések többségét. Ismert, hogy Anonymus szerint a honfoglaló Ond fia Ete „igen erős földvárat építtetett, melyet a szlovének a maguk nyelvén Surungradnak /Csongrádnak/, azaz nigrum castrum-nak /'fekete vár'-nak/ neveztek" /SRH. I, 84. PAIS DEZSŐ fordítása/. A szláv nyelvi ismeretekkel rendelkező Anonymus /ifj. HORVÁTH

JÁNOS: ItK.LXX, 1/ 1210 táján értette, hogy a Surungrad 'fekete vár'-at jelent. Visegráddal kapcsolatban főleg az Anjoukorban gyakori, amikor Károly Róbert és Lajos király ott tartotta udvarát, hogy az oklevelek keltezési helyeként nem a vulgáris Visegrádot írták, hanem a név latinra fordított Altum Castrum /'magas vár'/ alakját /AO. I, 400; II, 548/. A királyi kancelláriában tudták, hogy a szláv nyelvi Visegrádnak mi a latin megfelelője. Ennek ellenére magyar nyelvi alakjait sem Visegrádnak, sem Csongrádnak, sem Nógrádnak nem ismerjük. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy „azok a nevek, amelyek mindig csak szláv eredetű néven /legfeljebb szlávul értő tudós emberek latin fordításában/ szerepelnek, minden bizonnyal a honfoglaló magyarok által már itt talált elnevezések voltak, amelyeket a magyarok átvettek. Eszerint Csongrád, Visegrád, Nógrád... már a magyar honfoglalás előtt létezett várak voltak" /KRISTÓ GYULA: Acta Univ. Szeged. Dissertationes Slavicae. Szeged 1983. 30/. Kérdés: miként vélekedjünk a Kárpát-medence többi, -grad ~ -grád utótagú helynevről? Megítélésük szempontjából nagy jelentőségű esetleges magyar helynévpárjuk vizsgálata.

Bizonyosra vehető, hogy a Visegrád, Csongrád, Nógrád típusú helynevekkel esik azonos megítélés alá a hajdan Középszolnok megyei Mojgrad. Igaz, írásos adatok csak a XV. századtól kezdve vannak róla /1423, 1450: Maygrad, PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája IV, 1902. 84/, de Mojgrad esetében figyelembe kell venni, hogy nem vált megyeszékhellyé, ami indokot jelenthet a helynév viszonylag kései előfordulására. Tudni kell, hogy Mojgrad az ókori Porolissum romjain fekszik /ENDRE TÓTH: Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943. Rég. Füz. II, 19. 1978/, s bár 1900 körüli határrésznevei nem őrizték meg a hajdani vár emlékét /PETRI: uo. IV, 86--87/, de abban nem kételkedhetünk, hogy Mojgradon a IX. században ténylegesen vár /földvár/ volt /BÓNA ISTVÁN: Magyarország története I/1, Bp. 1984. 372/. Bármiféle kontinuitást az ókor és a korai középkor népei között tagad az a körülmény, hogy Mojgrad neveként nem a trák

jellegű antik Porolissum /e név trák jellegére l. SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Szeged története I, Szeged 1983. 106/, hanem a bizonyosan szláv Mojgrad szerepel a középkorban. MELICH /Honf-Mg. 273/ „esetleg szláv eredetű név”-nek minősítette Mojgradot, ám azt már tagadta, hogy a honfoglalás előtt is megléte volna. A Mojgrad név szláv eredetének próbája az etimológia. Utótagja /-grad/ szláv voltához nem férhet kétség. A Moj- előtagot PETRI /i. m. I, 1901. 45/ az egyes szám első személyű birtokos személynévmás szláv moj alakjával tekintette azonosnak, s a helynevet 'az én váram'-ként értelmezte, kétségtelenül tévesen, ugyanis ilyen jellegű összetételek létét a helynévadásban analógiás példák nem igazolják. A legkorábbi, XV. századi történeti adatokban különben is Maygrad alakban szerepel a település neve, ami nem gyámolítja a moj 'mi' birtokos személynévmásból való származtatást. Feltételezésünk szerint az eredetibb Majgradban az ószláv malz 'kis' melléknév /Slovar' cerkovno-slavjanskago i russkago jazyka II. Sanktpeterburg 1867², 595; Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae Palaeoslovenicae II. Praha 181--183/ örzödött meg, s így jelentése: 'kis vár'. Pontosan abba helynévadási típusba tartozik, amely a Visegrád, Csongrád, Nógrád nevekben is tükrözödik, vagyis a vár milyenségére /fekvésére, színére, állapotára, méretére/ utaltak a névadók a -grad előtagjával. Így nem látjuk akadályát annak, hogy a Mojgradot is ugyanúgy minősítsük, mint a Nógrádot és a Csongrádot, „amelyekről -- vélte MELICH /Honf-Mg. 103/ -- bizonyítható, hogy már a IX--X. században is megvoltak”. Ugyanebbe a csoportba helyezhetjük el a ma Romániában Țiligrad, Țeligrad alakban előforduló határrésznevek /dülő-/ neveket. BÓNA ISTVÁN /i. m. 371--372/ -- KURT HOREDTE szövegének ihletésére -- úgy fogalmazott, hogy "Zeligrad /Sóvár/ nevében nemcsak a bolgár uradalmat idézi, hanem annak lényegét is". A németesen Zeligradnak írt -- ám a román és német írásmód szerint egyaránt Celigradnak ejtendő -- telephelyen folyt régészeti ásatások a IX. századi bolgárok biztos nyomát mutatták ki, s a hajdani földvár meglétében nincs okunk kételkedni /K. HOREDTE: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens.

Bukarest 1958, 112--137; K. HOREDT: Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Crăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. Dacia N. S. X, 261--289/. Ugyancsak Sóvár-ra értelmezi BÓNA /i. m. 372/ a szerinte eltérő szláv nyelvjárásra utaló, németesen Ziligradnak írt nevet. Nem feladatunk e helyütt arról szólni, hogy mi lehetett Ciligrad és a feltárt dobokai földvár /ŠT. PASCU--M. RUSU--P. IAMBOR--N. EDROIU--P. GYULAI--V. WOLLMANN--ŠT. MATEI: Acta Musei Napocensis V, 153--202/ viszonya, mindenesetre Doboka térképén alig 1 km a távolság a Ciligrád falurész-név és a Četat'a /Cetate/ 'Vár' földrajzi név között /SZABÓ T. ATTILA--GERGELY BÉLA: A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár 1946. 20--21 oldal között térkép/. Mind a német Ziligrad, mind a román Țiligrad, mind pedig a magyar Ciligrád írásforma /uo. 20./ egyaránt bizonyítja, hogy ez esetben is C szókezdettel kell számolnunk. Ennek alapján aligha gondolhatunk arra, hogy a Celigrad /Ciligrad/ Sóvárat jelentene, sokkal inkább gyaníthatjuk azt, hogy a -grad itteni előtagjában az ószláv celъ 'egész, teljes, ép' melléknév szerepel /Slovar' cerkovno-slavjanskago i russkago jazyka IV. Sanktpeterburg 1868. 884; I. I. SREZNEVSKIJ: Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam III. Sanktpeterburg 1903. 1456--1457/, s ennek megfelelően e helynevek jelentése: 'ép vár'. Ilyen jelentés mellett bizvást állítható mind a Celigrad, mind a Ciligrad a Visegrád, Csongrád, Nógrád és Moigrad nevekkel egy csoportba. A celigradi ásatások azért fontosak, mert jelzik MELICH /MNY. XVII, 7/ nyelvészeti úton levont következtetésének igazát, hogy tudniillik a -grad utótagú helynevek csak délszláv nyelvből kerülhettek a magyar nyelvbe. A történelmi körülmények folytán -- s erre bizonyosság a celigradi régészeti feltárás -- ez a délszláv nyelvű népesség a bolgárság volt. Mégha a temető leletanyaga inkább bolgár-török is /BÓNA: i. m. 371/, a IX. századi helynévadás bolgár emlékei már bolgár-szlávok. E délszláv indítékú helynévadás adja magyarázatát, hogy az olyan jellegű helynevek, amelyekben a -grad utótagot a vár minőségére, milyenségére utaló jelző előzi meg, természetesen nem szorítkozik a Kárpát-medence területére, hanem délszlávok lakta vidéken több helyütt előfordul.

Ilyen pl. a Makedóniában levő Zelengrad helynév, amelynek 'zöld vár' a jelentése, vagy pl. Konsztantínosz Porphürogennétosznál a X. század közepén a Katari-öbölben Nougrade helynév bukkan fel /MELICH: MNY. XVII, 7/. Ugyanilyen megítélésben kell részesítenünk a Belgrad 'fehér vár' helyneveket is, bár ezek különleges figyelmet érdemelnek.

A Kárpát-medencében a fentebb felsorolt Beograd, Belegrad helyneveken kívül még további helynevek vonhatók ide. A dunántúli Székesfehérvárnak, valamint az erdélyi Gyulafehérvárnak egyaránt ismerjük Belgrad nevét. Ami /Székes-/Fehérvár nevét illeti, ezzel legkorábban magyar alakban 1055-ben találkozunk Feheruuaru formában /BÁRCZI GÉZA: TihAl. 10, 40/, de már a XII. században szláv alakban is előfordul, egy, a XII. század közepén Magyarországon járt francia író tollán Bellagrava /GOMBOS III, 1720/, egy ugyancsak ekkor élő arab utazó szövegében pedig B.l.ğ.rāt.h alakban /ELTER ISTVÁN: Acta Univ. Szeged. Acta Hist. LXXXII, 58/. XII. század végi latin nyelvű oklevél szövegében Belegrada formában kerül elő /FEJÉR: CD. II, 282/. Mi több, egy XVI. századi török krónikás Usztolni Belgirád alakban adja vissza Székesfehérvár nevét /A magyarok története. Tarih-i Ungürüş. Madzsar Tarihi. Bp. 1982. 35. BLASKOVICS JOZSEF fordítása/. MELICH /HonfMg. 9/ szerint a Fehérvár a magyarban „nem idegenből vett, vagy fordított kifejezés, hanem olyan földrajzi név, amilyen a magyarban a honfoglalás előtt is lehetett”, vagyis ilyen esetben „a szláv fordítás is a magyarból való lehet” /uo. 36/. Az erdélyi Gyulafehérvár /ma Alba Iulia Romániában/ szláv Bälgrad neve legkorábban 1579-ben fordul elő Belugrad alakban /C. SUCIU: Dicționar istoric al localităților din Transilvania I. București 1967. 29/. MELICH /HonfMg. 35--36/ Gyulafehérvár román Bälgrad nevéől -- a viszonylag kései előfordulás ellenére -- elismeri, hogy „régii név lehet... Ez a név is délszláv eredetű s a. m. 'fehér vár'. Hogy itt ki a fordító, nehéz megmondani. Vannak bizonyítékok, amelyek a mellett szólnak, hogy itt a szlávok a fordítók”, s a szlávoktól vették át a románok a szláv eredetű Bälgrad nevet /KNIEZSA: Keletmo. helyn. 182/. Mi -- mind Székesfehérvár, mind

Gyulafehérvár magyar és szláv neve ismeretében -- úgy véltük: e „kétnyelvű elnevezések lehetnek párhuzamos helynévadás termékei” /KRISTÓ: i. m. 30/. Ezt a véleményt azonban meggingatja BÓNÁnak /i. m. 371/ azon nézete, hogy a magyar honfoglalás előtti, IX. századi erdélyi „bolgár uralom katonai központja, a régészeti leletek tanúsága szerint is, az ókori kőfalai nyomán Fehérvárnak nevezett Belgrad /Gyulafehérvár/ lehetett”. Ha ez igaz, akkor a mai Alba Iulia magyar Fehérvár, illetve szláv Bálgrad neve nem lehet párhuzamos helynévadás eredménye /vö. KNIEZSA: Keletmo. helyn. 182/, hanem előbb a szlávok neveztek el Belgrádnak, ezt a nevet a magyarok lefordították, Fehérvár, utóbb Gyulafehérvár lett belőle, s ez utóbbi alak román fordítása a mai Alba Iulia. Vagyis Gyulafehérvár esetében éppen nem -- mint még MELICH gondolta -- a szlávok voltak /vagy lehettek/ a fordítók, hanem a magyarok. Székesfehérvár esetében továbbra is gondolhatunk párhuzamos helynévadásra, mivel nem merült fel olyan nézet, hogy vára -- s így várának szláv Belgrad neve -- korábbi lenne a magyar honfoglalásnál. Kétségtelenül erősíti azt a nézetet, hogy helyneveket egymás nyelvére lefordíthattak, a Duna menti Beograd, a mai jugoszláv főváros neve. Az ókorban Singidunumnak nevezett erősség -- Porolissumhoz hasonlóan -- szintén nem örökítette át antik nevét a középkorra, hanem a bolgárok neveztek el szláv nyelven Belgrádnak /BONA: i. m. 371/. Magyar, illetve latin nevét korai időből, a Képes Krónikába bekerült korai krónikaszcsovegek-ből ismerjük. Ez Nandorfeirwar, illetve Alba Bulgarica volt /SRH. I, 370, 369/. Mindkét elnevezés egyértelműen Bolgár-fehérvárnak tekintette e Belgradot /nándor = bolgár/. Mindamellet az igen korán a magyarban felbukkanó Nándorfehérvár név arról árulkodik: a magyarok a latin és nem a szláv elnevezést fordították le magyarra. A magyar Fehérvár, illetve szláv Belgrad helynevek problémájának megoldását megnehezíti az a körülmény, hogy Európa déli és keleti felén részint török, részint szláv nyelven több fehérvár fordul elő. Maga a X. század közepén élt tudós bizánci császár említ kettőt: a Don mellett Šarkelt /török etimológiája szerint jelentése: 'fehér ház', l. CZEGLÉDY KÁROLY: MNy. XLVIII, 83--86/, valamint Belegrada

városát /MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 176--177, 182--183/, amely a mai jugoszláv fővárossal, Beograddal azonos. A térség többi, Fehérvár jelentésű helynevet elősorolja MELICH: HonfMg. 8--9 /vö. ifj. HORVÁTH JÁNOS: Szfv. évszáz. I, 108--110/.

Úgy tűnik tehát, jelen ismereteink szerint csak a helynévadás formai megfelelése alapján sorolhatjuk egy csoportba a Visegrád, Csongrád, Nógrád, Mojgrad, Celigrad /Ciligrad/, Belgrad helyneveket. Közülük a Duna menti Visegrád, a hozzá közeli Nógrád, a Tisza melletti Csongrád, a történeti Partiumban fekvő Mojgrad, valamint az erdélyi Celigrad és Ciligrad egyaránt visszavezethető a IX. századra, s a délszláv /bolgár-szláv/ jellegű helynévadás e termékeit a Kárpát-medencébe bejövő magyarok szláv alakjukban átvették. Ezzel szemben a Maros, illetve a Duna menti Belgrad nevét magyarra fordították, s az előzőt /Gyula-/Fehérvárnak, az utóbbit -- talán latin neve alapján -- Nándorfehérvárnak nevezték. A dunántúli /Székes-/Fehérvár nevének magyar eredetét nem látjuk megingathatónak, mert hiszen abban a török környezetben, ahonnan a magyarság érkezett, ismert volt -- mint a Šarkel név mutatja -- a Fehérvár török elnevezése. Sőt -- mint CZEGLÉDY /MNY. XLVIII, 83/ megjegyezte -- a mindenütt közönséges Fehérvár típusú helynevek „különösen gyakoriak voltak... a steppe népeinél”. Feltételezés szerint a kazárok meg éppen a magyarok és más népek ellen építették volna fel Šarkel erődjét /KRISTÓ: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 21/.

További problémát vet fel, hogy Csongrád és Nógrád helynévből a régiségben nem csak a fentebbi egy-egy létezett a Kárpát-medencében, hanem több is. Csongrád helynév volt a középkori Torontál megyében /1441 körül: Chingrad, CSÁNKI: TF. II, 127/, míg Nógrád Baranyában /+1015/+1158/1323/1403: Nougrad, GYÖRFFY: TF. I, 349/, Szatmárban /Neugrad, MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 174/ és Somogyban /1468: Newgrad, CSÁNKI: TF. II, 632/ fordult elő. Ezek középkori adatltsága megadja a lehetőséget, hogy IX. századi bolgár-szláv helyneveknek minősíthessük őket, de nehezebb helyzetben va-

gyunk azokkal a Hernád- és Tisza-vidéki Belegrad határrész /sziget és puszta/ nevekkel, amelyeknek a régiségből egyáltalán nem ismerjük létük bizonyítékait. Csak igen gondos további vizsgálatok dönthetik el, hogy ezeket vissza lehet-e vezetni a magyar honfoglalás előtti időre /mint MOÓR: Száz. CIV, 362--363 tette/, avagy más módon, pl. névvándorlással /erre l. MEZŐ ANDRÁS: MNyTK. CLXX, 23--28/ kell magyaráznunk létrejöttüket. Sokat segíthetnek e téren a régészeti ásatások, hiszen pl. az írott forrásokban szintén szűkölködő erdélyi Celigrad régiségét éppen feltárt tárgyi emlékei, archeológiai leletei bizonyítják.

A dolgozat elején említett, de az eddigi elemzésbe be nem vont -grad utótagú helynevek mind a névadás sajátossága, mint pedig keletkezésük ideje szempontjából más elbírálás alá esnek, mint a Visegrád, Csongrád, Nógrád, Mojgrad, Celigrad /Ciligrad/, illetve Belgrad típusúak. A szlavóniai Novigrad már hangalakja révén mutatja azt, hogy nem vonható közös nevezőre a Nógrád helynevekkel. Az ugyancsak szlavóniai Cesargrad, Susedgrad és Medvedgrad helynevek úgy keletkeztek, hogy a délszlávok /horvátok/ nyelvükre fordították a magyar Császárvár, Szomszédvár és Medvevár elnevezéseket. E várak kivétel nélkül kővárak voltak, a XIII--XIV. században épültek /FÜGEDI ERIK: Ért. tört. tud. LXXXII, Bp. 1977. 115, 200--201, 166--167; ENGEL PÁL: Ért. tört. tud. LXXXIII, Bp. 1977. 102, 158, 133--134/. A történeti források rendre magyar nevükön emlegetik e várakat a XIII--XIV. században /1299: castrum Zumzed, 1309/XIV.: castrum Medued, 1313: castrum Medwe, SMÍČIKLAS: Cod. dipl. Croat. VII, 352; VIII, 250, 339, 1399: castrum ... Chazar vocata, FEJÉR: CD. X/2, 634--635/. A várak építési ideje adja a terminus post quem-et e nevek délszlávra /horvátra/ fordítása időpontjául. A Dráva menti Legrad névben a magyar lő ige lappang, a középkori adatok mutatják ezt az etimológiát /TAGÁNYI KÁROLY: MNy. IX, 264; vö. 1384: Lewgrad, CSÁNKI: TF. II, 625/, vagyis „a település elsődleges neve egy m. R.-*Lő hn. volt, amelyet a betelepülő horvátok a szb.-hv. grad 'vár, város' utótaggal egészítettek ki" /KISS: FNESz. 375/.

A ma Šarengrad néven ismert település és vár helyén a középkorban egy Atya nevű /tehát magyar nevet viselő/ település és vár állott /CSÁNKI: TF. II, 268, 278--279/. Szólnunk kell végezetül a hajdani Hont megye Szenográd /Senohrad/ nevű településéről. A ma Csehszlovákiában Korponától /Krapina/ keletre fekvő helységről BÓNA ISTVÁN /i. m. 352--353 oldal között térkép/ úgy vélekedett, hogy „valószínűleg 9. századi”. Ennek a megállapításnak azonban a település legkorábbi, XII--XIV. századi adatai /1135/1566: Zenerag, 1338: Scenarag, 1342: Zymerad, BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 195/ el-
lene mondanak, s bizonyítják, hogy az elnevezésben eredetileg nem szerepelt a -grad ~ -grád utótag. Úgy tűnik, egy korai Szenerag ~ Szenarag ~ Szimerad forma a településen már a középkorban élő szlovákság /szlávtság/ ajkán váltott át a népetimológikus Szenahrad Szenohrad 'Szénavár' alakra /1394: Zenahrad, 1467: Zenohrad, de vö. 1488, 1510, 1526: Zenorad, uo./, s egészen 1526-ig csak két adat igazolja a -grad utótag meglétét /1446: Zynograd, 1471: Sinograd, uo./ a sokkal gyakoribb -hrad utótag mellett. A feltett IX. századi Senograd így aligha létezett, sőt a később Szenográd alakban felbukkanó településnevet nem is sorolhatjuk a kezdettől fogva -grad ~ -grád utótagot hordozó helynevek közé. A -grad utótagú Kárpát-medencei helynevek másik része ily módon nem régibb a java középkornál vagy éppen újkori. Világosan mutatja a korábban elemzett -grad ~ -grád utótagú helynevektől való tipológiai és kronológiai eltérésüket, hogy szemben azokkal, ahol a vár minőségére vonatkozó jelző alkotott a -grad ~ -grád szóval együtt helynevet, s ilyen módon 'magas vár', 'fekete vár', 'új vár', 'kis vár', 'ép vár', továbbá 'fehér vár' jelentésű elnevezések keletkeztek, ez utóbbiak esetében a vár szorosan vett nevének /azaz magyar -vár utótag nélkül értett nevének/ -grad utótaggal való ellátása, vagy -- a magyar előzményeket nélkülöző helynevek esetében -- sajátos szláv előtagoknak -grad utótaggal való egybekapcsolása, illetve kifejezetten a népetimológia eredményezett ilyen helynevet. Mivel a Kárpát-medence szláv nyelvei közül a szlovákban a grad hrad alakot

öltött, a -grad helynév újabb kori előfordulásai szinte kivétel nélkül délszláv nyelvű népek lakhelyére esnek. A -grad ~ -grád utótagú Kárpát-medencei helynevek körében végzett vizsgálódásaink arra hívják fel a figyelmet, hogy a helynevek tipológizálása, a különböző nyelvű alakok egybevetése segítheti a historikust történeti következtetései levonásában.

KRISTÓ GYULA

A SZER HELYNEVEINKBEN I.

PAIS DEZSŐ már igen korán, Magyar Anonymus című munkájában /Bp., 1926./ foglalkozott a címben szereplő szóval, s éppen helynévi előfordulásával, a ma Pusztaszer-nek ismert település nevének magyarázatával kapcsolatban. Itt megállapította: „A 'sor, rend, mód' értelmű szerből alkotott -i képzős melléknév" /141/. Majd később, 1942-ben megjelent /MelichEml. 301--13/ Szerszám című tanulmányában is kitért a szó jelentésárnyalatainak a föltárására. E munkájában tulajdonképpen vitatkozott FOKOS DÁVID néhány évvel azelőtt /Nyr. LXVII, 9--18/ közreadott álláspontjával, a szer szó FOKOS szerinti jelentésfejlődés-történetével, amely így hangzott: „A/ szēr a/ 'sor, rend' → b/ 'csoport, közösség, fajta' → c/ 'ezekhez tartozó ember vagy holmi' → d/ /a személyekhez vagy tárgyakhoz tartozó holmi:/ 'felszerelés, szerszám, eszköz'” /I. m. 16/. Erre válaszul született meg PAIS dolgozata, a fönt említett Szerszám, melyben az „ősjelentés”-nek esetleg egy 'állati inat fonálnak összesodor' igét tartott, s ebből vezette le 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája' jelentést, hogy tovább haladva eljusson a „'csoport, csapat', a megfogható s konkrét 'sor' és az átviteles 'rend'” /i. m. 301/ főjelentésekig, illetőleg azokig a jelentésárnyalatokig, „amelyekből a többi jelentésváltozatok és alkalmazásaik mind levezethetők” /uo./. Már akkor jelezte PAIS, hogy bővebben óhajt foglalkozni a szer szóval, de emlékkönyv és folyóirat keretei-

ben nem fér meg az összehordott és földolgozott anyag. Mint tudvalevő, ő a „könyvszabású” tanulmányok írásától meglehetősen irtózott, s csak egy újabb vitára készítő írás, NYÍRI ANTAL Had és szer /Nyelv és Irod. II, 103--32/ című igen kiváló nyelvtörténeti és nyelvjárási munkája indította végül is a szer szó alapos, de az ő véleménye szerint mégsem kimerítő tanulmány megírására /NytudÉrt. 30. sz./.

NYÍRI ANTAL /i. m. 119/ először az ősi nomenverbumban részben 'állati inat fonálnak összesodor' igét, másrészt pedig 'sodrott, serített anyag' főnevet fogadott el, s a mai nyelvhasználatban nyelvjárási adatokkal bizonyította, hogy a kötélnek, zsinórnak, fonálnak az ágát is jelenti a szër /i. m. 122/. Tulajdonképpen nem mondott ennek ellent PAIS DEZSŐ /MNYTK. 30. sz. 18/ igen tág jelentésbeli határokat fölvető gondolata: „A szër-nek 'fonál' értelméhez csatlakozhatott egy olyan jelentésfejlődés, amelynek révén a szó és rokonsága a 'sor: hasonló dolgok vagy személyek vonalszerűen felfogható összefüggése' jelentést nyerte... a 'sor' az egyik fő jelentés, amely a régi magyar nyelvben sok jelentéstani fejleménynek, mondattani fordulatnak és alaktani elemnek alapjává lett, olyanoknak is, amelyek máig megőrződtek.” /i. m. 18/. Ezzel tulajdonképpen megerősítette korai, 1926-ban közzétett véleményét /MANon. 141/. Azonban éppen a helynevekben szereplő jelentésfejlődési vonallal nem értett egyet NYÍRI ANTAL fönt idézett tanulmányából: „Ha tehát azt nézzük, hogy a szër-nek a településre vonatkozó jelentésváltozatai közül melyik volt az eredetibb: '/a fölső v. alsó/ része a falunak'-e, az 'utcabeli házsor'-e vagy az 'utca' vagy pedig 'a rokon családok, a kiterjedt nagycsalád települése', azt kell mondanunk, hogy e négy jelentésváltozat közül a legutóbbi az eredetibb, a többi az utolsóból eredt” /i. m. 129/. PAIS DEZSŐ miután szóról szóra idézte NYÍRI e fönti megállapítását, ezt fűzte hozzá: „Ebben én nem volnék annyira biztos, de hogy miért, bővebb kifejtésével most adós-nak kell lennem” /NytudÉrt. 30. sz. 17/. Ez a megjegyzés annál inkább elgondolkodtató, mert ugyanezen a lapon így írt PAIS: „A szónak az emberi közösségekkel kapcsolatban való alkalmazá-

sához alapul szolgálhatott a származásbeli egyezés vagy valamilyen célra való társulás, illetőleg társítás" /uo./. Ezt az állítását igazolja az általa föl nem hozott, de minden bizonynyal ismert TSz-ben megadott 2. sz. jelentés: „közönség. Szerbe állani: összeállani ... Szerbe ütnek marhát: társaságban, vagyis úgy, hogy többen összeállva megvészik a marhát...” /II, 540/. Majd tovább idézve PAIS megállapítását: „... a szër a magyar nyelvközösség e g y e s r é s z e i b e n előbb a nemzetségre, vagyis egy közös származású embercsoportra vonatkozott, és azután ment át annak a településhelyére, amely lakásoknak és ezek körüli földdaraboknak, telkeknek csoportjából: szër-éből állott /NytudÉrt. 30. sz. 17/.

Mindezekből a véleményekből látszik, hogy a helynevekben szereplő szer elemek vizsgálata nem választható el a közzsói jelentéstől, s ezért fordítottam nagyobb teret a valóban „szerteágazó” jelentésű szó jelentésfejlődéséről szóló vélemények egy részének bemutatására. Jóllehet csak a helynevekben előforduló jelentésekkel szándékozom foglalkozni, lépten-nyomon utalnom kell a közzsói jelentésárnyalatokra, azok kialakulásának már előttem föltárt módjaira. A behatóbb vizsgálat céljából mindenképpen szükségesnek tartom fölosztani az adatokat két csoportra. Az elsőben a szer szó önmagában áll, vagy meghatározó, első eleme a névnek, a másodikban pedig az összetétel utótagja, földrajzi köznévi eleme.

Önmagában álló Szer helynevet csupán a ma már Pusztaszer formában közismert igen régi településnevet találtam, melynek történeti adatait teljességre törekedve gyűjtötte össze INCZEFI GÉZA Sövényháza és vidékének földrajzi nevei /A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1958. 82--153/ című munkájában. Itt állapította meg: „A név alakja a XII. századtól 1637-ig Szer, ettől kezdve jelentkezik a Pusztaszer összetétel, amely bizonyára irodalmi eredetű, esetleg osztrák térképekről terjedhetett el” /129--30/. INCZEFI a név jelentését expressis verbis sehol sem mondja meg, de NYÍRI ANTAL tanulmányára hivatkozó fajtegetése egyértelműen arra enged következtetni, hogy az 'összetartozó házcsoport, falurész' jelen-

tést föltételezi a településnévben. Ez azért különös és elfogadhatatlan, mert ilyen jelentéssel ő n á l l ó a n a névtipológia nem ismer hasonló helységnevet. KÁZMÉR MIKLÓS A »falu« a magyar helynevekben /Bp., 1970./ című hatalmas munkájában egyértelműen kimondja: „...jelöletlen Falu nem fordul elő...” /36/. Találhatunk ugyan három Falucska adatot /52, 159/, s két biztosra vehető Falud följegyzést /156/, amelyek azonban valamennyien diminutív képzősök lévén megkülönböztető elemüknek tekinthetők. Korai helységnevtáraink nem tartalmazzanak Ház, Vár, Város neveket sem jelöletlen formában. Igaz ezzel szemben, hogy jónéhány Lak név előfordul bennük, de a TESz. megállapítása szerint „köznévként való használata későbbi felújítás eredménye” /II, 709/ lévén, megkockáztatom azt a föltévésem, hogy személynevet kell bennük keresnünk, hiszen FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori kis személynévtár /Bp., 1983./ című könyve említ egy korai Loka /207/ és több Luc, Luck, Lucu, Luca /208/ személynevet is. Most erre nem térhetek ki részletesen, csak hangsúlyozom azt a névtipológiai tényt, hogy az 'emberi település' jelentésű köznevekből nem lett a magyarban jelöletlen helynév.

GYÖRFFY GYÖRGY /Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1966./ a Szer helynév történeti adatainak felsorolása után /904--5/ utalt Anonymus etimológiájára, majd ezt írta: „Anonymus adatának történeti értéke kétes, s lehet, hogy forrása csupán a névmagyarázat” /905/. Vagyis a közzsónak Anonymus korában élt 'elrendezés' jelentése sugallhatta gesztairónknak a helynév beépítését szövegébe. Ezt a gondolatot vette át a TESz. /III, 730/ is, midőn kérdőjellel vette föl az adatot, de a közzszo első /Anonymus korabeli/ jelentését határozottan 'rend, elrendezés'-nek tartotta. KISS LAJOS /FNESz. 529. Pusztaszer a./ a TESz. említett kötetének megjelenése után kiadott munkájában visszatért NYÍRI ANTAL jelentésmegadásához: 'közös származású embercsoport /nagy család, nemzetség, had/ településhelye, összetartozó házcsoport' -- jóllehet talán ezt NYÍRItől teljesen függetlenül tette, hiszen irodalomjegyzékében nem szerepeltette NYÍRI fönt idézett tanulmányát.

Visszatérve a Szer helynév községi jelentéséhez, a föntiek alapján valószínűbbnek vélem benne a PAIS DEZSŐ /Magyar Anonymus 141/ által fölvetett 'rend, ordo' jelentést, amit az is alátámaszt, hogy rend szavunk -- a szer-hez hasonlóan -- 'önmagában is előfordul helynévként. A TESz, ugyan kérdőjelesen tartja ide vonatkoztathatónak az 1248-as terram Rendweg /Rendweg/, vicinam terrae Mřani és az 1296-os Reend helyneveket, de mivel teljesen mellőzi a GYÖRFFY GYÖRGY /i. m. I, 373/ által fölhozott korábbi adatokat ugyanezre a településre vonatkozóan /1264: v. Rend, in C-u de Barana; 1294: Thom. de Rend/ végeredményben elismeri ide való tartozását. A rend község helynévi használatát megerősíti KISS LAJOS is /FNESz. 83. Balatonrendes a./: „A Rendes hn. a hn-i használatban is előforduló m. rend fn. -s képzős származéka." A szer szavunk a régiségben szinonimája volt a rend szónak /VirgK. 117: Mynd el oztatatnak negi zerbe auagi rendbe.../, s ha egyik szó használatos lehetett önálló helynévként, akkor ugyanúgy a másik is válhatott azzá.

Az adatgyűjtés mindig viszonylagos teljességéig átnéztem az eddig publikált helynévi adattárak mutatóit, s ha ilyen nem volt bennük, hanem betűrendben sorolták föl adataikat, akkor az egész anyagot, s a fönti Szer /Pusztaszer/ helységnéven kívül csak egyetlen vasszécsényi dűlőnévben föltételezhettem önállóan állni e szót /Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. 172/. 44/46. Szere, -'be [K/1912/~] S, sz. A név alakjából arra következtettem, hogy valaha birtokos jelzős szerkezet tagja volt, s valamilyen ok következtében lekopott mellőle a birtokosjelző, így a bőven adatolt s később tárgyalandó -szere utótagú helynevek csoportjába osztottam. Megemlítem azonban, hogy e név alapján fölmerült bennem a Pusztaszerben szereplő, első följegyzésében Scerii alakot is így magyarázom. Ezt egyrészt azért nem tettem, mert PAIS DEZSŐ /Anonymus 141/ -i képzős melléknévnek tekintette, másrészt mivel GYÖRFFY GYÖRGY /i. m. 905/ nem tartotta Anonymust biztos forrásnak, végül és leginkább pedig INCZEFI GÉZA /SzTFTK, 1938. 128--9/ kimerítő adatfölsorolásában egyetlen hasonló alak nem fordult elő.

Megtaláltam viszont a szer szót a helynévtárak mutatóiban a következő helynevek előtagjaként: Szerbükk, Szerhát, Szerkő és Szerpatak. Közülük először a gyakrabban adatolt Szerkő névvel foglalkozom. A Dobogó-kőtől északnyugatra fekvő sziklafal Szerkövek nevét KISS LAJOS /FNESz. 611/ így magyarázta: „Az összetétel szer előtagja 'sor, vonalszerű elrendezés' értelmű. A Szerkövek hn. tehát olyan sziklaalakzatot jelöl, amely szél-tében elnyúlva, mintegy sort alkotva helyezkedik el.” Tehát jelentésmegadásával és irodalomjegyzékében is vállalta a PAIS DEZSŐ által már korán /MAnon. 141/ fölvetett, majd később /NytudÉrt. 30. sz. 18/ részletesen kifejtett 'sor, rend' jelentéshasználatot a helynevekben. Érdekes, hogy a népi névmagyarázat még a múlt században is az Anonymus által fölvetett /vagy éppen csak az ő nyomán elterjedt/ jelentésre alapult. Komárom megye földrajzi nevei /Bp., 1985. 69/ erre a helynévre a következő adatokat tartalmazza: 7/90. Ször-kövek [P/1864/~, e] H. e. P. szerint „a királyok itt szerveztek, rendeztek”. KISS LAJOS a Szerkövek tárgyalásakor /i. h./ hivatkozott a Baranya megyei Babás szerkövek helynévre is, amely „bizarr alakú sziklasor Kővágószőlős felett a Jakab-hegy déli oldalán” -- nevét tehát ugyanúgy a 'sor' jelentésű szer közszóból kapta. Ezek a Babás-szerkövek előfordulnak a közelmúltban megjelent Baranya megye földrajzi nevei /Pécs, 1982./ című helynévgyűjteményben is. Egyik följegyzési helyük Kővágószőlős /I, 671/. 130/160. Babás szörkü : Szörküvek : Nászmenet. Szi[kla] „...baba alakú sziklaalakulatok”. Cserkúton ugyancsak megtalálhatók /I, 690/. 133/60. Szörkü : Nászküjek : Nászkövek : Babás szörkövek : Szörkü ajja : Szörkü ajja [K5/1867/ Szerkő alja; K8/1868, 1867/ Szörkö alya; P/1864/ Szörkö alja]. „A Bubos-tető oldalán levő sziklacsoportot nevezik Szörkü-nek a cserkútiak. E helynek, akárcsak Kővágószőlősön a Nászkövek-nek jól ismert és sok helyütt közölt mondája van. Eszerint itt két lakodalmi menet vonult a hegy oldalában, s mert nem tudtak egymás útjából kitérni, a nászmenet tagjai átok következtében kővé váltak.” KISS LAJOS /FNESz. 611/ magyarázata és a népi monda alapján a Szerkő és Szerkövek tehát

olyan sziklaalakzatok, amelyek szélteben elnyúlva, mintegy sort alkotva helyezkednek el, s így bennük a szer szó jelentése 'sor, rend'.

Ugyanezt a jelentést vélem a Szerbükk helynévben is. SZABÓ T. ATTILA Kalotaszeg helynevei /Kolozsvár, 1942./ című könyvében találtam utalást erre a névre Ketesd 1864-es adatai között: „Borbathegy a Szerbükk szőlő felett el nyulo hegy-ség...” /63/. E helyen sorban, rendezetten álló bükkfák állhattak mielőtt szőlőt telepítettek volna helyükre. Ez azonban csak föltételezés, s nem bizonyítja a szer 'sor' jelentését, esetleg csak alátámasztja.

A fönt említett Baranya megyei helynévgyűjtésben /I, 897/ Aranyos_gadány határában történeti adatként föllelhető Szerhát szer eleme már nem a 'sor, rend' jelentésű közsztót tartalmazza, de összefügg vele: 152/154. [K9/1856/ Szerhát, Izerhát]. GYÖRFFY GYÖRGY /i. m. 354/ adatai pataknévre utalnak: 1192/1374/1425: ...in Scereufey; 1305 1372: p. Izereu, t. Izerew. Ezt ki is fejti a szerző a település nevével kapcsolatban: „A Szerő vagy Üszerő patak fejenél épült... Az 1542-i adójegyzékben: Izewrew. Nevét Görccsény ÉK-i határszélén az Újszerő hn. /völgy/ tartotta fenn /1883. kataszt. térk./ és Regenye É-i részén Üszerő /Reuter gyűjt./.” Az előbbit egyáltalában nem, az utóbbit kétszer is megtaláltam a Baranya megyei kötetben. Először Görccsöny határában: 167/183: Üszrő [K9/1855/ Iszró, K10/1857/ Izró]... Üszerő /Iszerő, Szerőfő/ „Szerő vagy Üszerő patak fejenél települt az Árpád-korban” /GYÖRFFY idézett helyére való hivatkozással/. Utána a szomszédos Regenye községben is találkoztam a névvel: 168/48. Üszrő : Üszerő : Iszró [BC3/?/ Uzro, K6/a /1700/ Iszra, K6/b/1704/ Iszerő, P/1865/ Üszrő, Üzeres] mellett a fönti GYÖRFFY-féle magyarázat megismételve, vagyis egy Szerő vagy Üszerő pataknévre való utalással, amelyben véleményem szerint a szer közsztó és a jó 'ér, patak' jelentésű földrajzi köznév összetételét kell keresnünk. Ezt bizonyítják az alábbi adatok Istenmezejéről /Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Bp., 1970. 30/: 4/163. Felső-szër-patak [K/1888/~ P/1864/ Szerpatak]; 4/164. Szër-patak gödri; 4/171.

Alsó-ször-patak. A népi magyarázat a szer szónak már teljes jelentéselhomályosulását mutatja: „Sok szeder található itt.” A mellékelt térképen nem állapítható meg, de az adatokból világosan kitűnik, hogy két patakágról van szó, melyek egymás mellett párhuzamosan futnak egy darabig. A szer jelentése tehát /mint minden bizonnyal a Baranya megyei történeti adatban is/ a PAIS DEZSŐ által is kimutatott /NytudÉrt. 30. sz. 18/ 'fonál' → 'fonál ága' és a NYÍRI ANTAL munkájában /i. h./ is szereplő 'ág', ami lehet 'víz ága, patak ága'.

Nem föltétlenül szükséges a 'sor' és a 'patak ága' jelentést összekapcsolnunk ahhoz, hogy a helynevek utótagjában gyakoribb szer szavunk további jelentésfejlődését nyomon kövessük. Föl kell azonban idéznünk azt a közismert tényt, amelyet BENKŐ LORÁND több helyütt kifejtett, mely szerint a magyar települések a honfoglalás idején és után is még jó darabig vizek, erek, patakok mentén alakultak, létesültek. Nyilván a víz partján, annak medre mellett haladva, sorban, szerben. A szer szó jelentése tehát helynévi utótagokban 'sor' → 'házsor' → 'falurész' → 'házcsoport' lehetett, amit dolgozatom második részében, a szó földrajzi köznévi vizsgálatával szeretnék bizonyítani.

HAJDÚ MIHÁLY

ÁTVÉTEL, FORDÍTÁS, ÚJ NÉV

1. Történelmünk szomorú ténye, hogy a török kiszorítása a 17. sz. végén legalább annyi települést tett lakatlanná, mint maga a hódoltság másfél évszázada. A Budát visszafoglaló császári seregek és a Buda felmentésére siető török csapatok tucatjával tettek pusztasággá -- a hódoltság alatt még magyaroktól lakott -- falvakat. Ugyanakkor pusztult el nagyrészt a Dunakanyar magyar lakossága is. Várad török kézre jutása és visszafoglalása megyényi területet tett lakatlanná. Nem csoda tehát, ha a legfontosabb török hadiutak mentén a Duna mindkét oldalán is ugyancsak megritkult a lakosság a 17. sz. második felében.

A török kiűzése után az uralkodó a lakatlanná vált területet részben rácokkal telepítette be, másrészt tábornokainak és hadiszállítóinak adományozta. Azok meg főleg a német tartományokból hívtak be földműveseket, gyakran kedvezőbb feltételekkel, mint amit a harcoktól kevésbé sújtott magyar vidékekről jelentkező magyar telepesek kaptak. Megszületett a telepítés ideológiája is: Raimondo Montecuccoli császári tábornok megjelentette „L'ungheria nell'anno 1677” c. könyvét /... A magyar lázadásra hajlamos nép, fékezhetetlen természetét erőszakos módon kell letörni ... az elnéptelenedett vidékekre idegeneket kell telepíteni ... 1. Magyarország történelmi kronológiája, 497/. Így került a 18. században nagy számú német, délszláv és szlovák telepes a Budavidékre, a Dunakanyarba, Tolnába, Baranyaiba, Békésbe.

2. Érdekes, hogy az évtizedekig is pusztán álló, lakatlan területeken az egykori települések általában megtartották -- rendszerint magyar -- nevüket. Példáimat először Fejér és az egykori Pilis megye Canonica Visitatioiból merítem /MNyJ. XXII, 51--70 és XXIII, 58--95/. A legtöbb CV csak magyar néven említi a községeket még akkor is, ha megírja, hogy német, szerb vagy horvát a lakosság. A magyar íráskép alapján nehéz megállapítani, milyen hangalakban éjtették/ejtik a német stb. anyanyelvűek az illető községek nevét. Egyetlen budavidéki falut neveznek úgy, hogy „Boros-Jenő vulg. Weindorf”. Ez a község számos társával együtt Buda 1686-os ostromakor néptelenedett el, majd a 18. században németekkel telepítették be. Ha új is a név, de van kapcsolata magyar elődével és utódával /ma Pilisborosjenő/, mert ez is szőlőtermelésre utal. De éppen a tárgyi ok miatt egymástól függetlenül is keletkezhetett a két név.

Érd hódoltságbeli Hamzsabég neve lett a horvát Andzabeg /FNESz. 204/ alapja, de Lipszky Repertoriumában olvasható a község német /Hanslbeck = Jancsi pék/ német népetimológiás „átértelmezése”.

Az új német települések a 18--19. században egy darabig megtartották nevüket, így Sachsenfeld /Albertfalva/ 1819-ben alakult Budafokról áttelepített lakosságból. A CV-k csak a

19. sz. végén nevezik a magyar nevének. Promontori német-latin néven emlegetik a CV-k a mai Budafok-ot /e nevet 1885-ben kapta hivatalosan, FNESz./, Diósd neve Oras és Diosch változatban is előfordul /az Oras szlávra fordítás/.

A Csepel-sziget helységneveinek német és délszláv változatait HAJDÚ MIHÁLY, A Csepel-sziget helynevei /1982/ c. művéből vettem. Általában a saját hangrendszerhez alakított magyarból való átvételek: m. Tököl > ném. Tekele, szh. Tukulyá /i. m. 114--7/, m. Szigetszentmárton > n. Szimmartin /a kései előtag elmarad, a második tag átvétel, a harmadik fordítás/, m. Lórév > szh. Lovra.

3. Ha a Baranya megyei német és délszláv neveket vesszük figyelembe, itt is az előbbi típusokkal találkozhatunk /a BMFN. községneveire a rendszám, nem pedig a lapszám alapján utalok/.

a/ Átvétel hangtani igazítással /a magyar hivatalos nevet idézem, noha az átvétel a rövidebb és nyelvjárási magyar alakból történt/. Német példák: 1. Mëknics ~ Mekönics /Mekényes/, 2. Hájmás /Nagyhajmás/, 3. Titis ~ Tidës /Tüttös/, 6. Pikäl /Bikal/, 7. Kozárt /Kozár/, 10. Kërinis /Görényes/, 13. Tofi /Tófü/, 54. Präßer /Barátúr/, 65. Cseving /Csebény/, 207. Këcsine /Görcsöny/, 212. Ksnárat /Kisnyárad/, 217. Szuergedi /Szederkény/. -- Délszláv és román cigány példák: 134: szh. Pëcsuj /Pécs/, 143. Sáros /Sarlós/, 160. Kukiny /Kökény/, 204. Szëcsuj /Szekcső/, 223. szh. Movács, rom. cig. Más(ëz) /Mohács/, 225. rom. cig. Kurkë /Kölked/.

b/ népetimológiai torzulás, német: 17. Nájgyák /vö. neu 'új', < Nagyág, ma Ág/, 23. Vászär /vö. Wasser 'víz', Vaszár /Akärvé /vö. Acker 'szántó föld', Okorvölgy/, 73. Szolämon /vö. Solomon 'Salamon', Szulimán < szőlő + mál/, 159. Jud /vö. Jud 'zsidó', Gyód/, 201. Somberh /vö. Berg 'hegy', Somberek /

c/ Rövidülés /német/: 18. Szäläk /Szalatnak/, 61. Hëtfë /Hetvehely/, 64. Poldikász /Boldogasszonyfalva/, 70. Momëlik /Almamellék/, 118. Poszta /Pusztakisfalva/, 180. Tevëcs /Devecser/, 256. Jäkfäl /Kisjakabfalva /.

d/ /Részben/ fordítás vagy párhuzamos elnevezés: 47. Ungria-szék /Magyarszék/, 224. Krósznárád /Nagynyárád/, 228. Klábudmér /Kisbudmér/, — délszláv 277. Mártinci /Felsőszentmárton/, 291. Krizsovce /Drávakeresztúr/.

e/ Más elnevezés: ill. n. Klőszhit /Glashütte 'üveghuta', m. Óbánya/, 134. n. Fünfkiriga /Fünfkirchen 'öt templom', Pécs/, 292. szh. Dravljanec /Révfalu/.

4. Ismét egy más korból és egy más néptől való elnevezések következnek. Magyarország középső és déli részei hosszabb-rövidebb ideig török fönnhatóság alatt álltak, és így török nevük is volt.

Nemrégiben a kezembe jutott egy német kiadvány, amely a törökök európai hadjáratairól számol be a török krónikák és önéletírások alapján. E szemelvények nagyrészt a 15. és a 17. század végéről, a 18. elejéről valók. Az egész egykori Magyarország területére, sőt azon túlra is vonatkoznak függetlenül attól, vajon az illető várak, városok török kézen voltak-e vagy sem. A török hadseregben nagy számban voltak /mohamedán/ albánok és délszlávok /bosnyákok/, románok. Így a török elnevezések nem mindig a magyarból, hanem néha a délszlávból, nagyritkán a németből kerültek át a törökbe.

Forrásművem: Die Osmanen in Europa /Erinnerungen und Berichte türkischer Geschichtsschreiber. Ausgewählt und herausgegeben von Stefan Schreiner/ Leipzig - Weimar 1985. Adatait nem egyeztettem a hazai török nyelvű forrásokkal. Török helynévanyagomat aszerint csoportosítottam, mikor vette át a török a magyarból, mikor a délszlávból, mikor a németből a helység- vagy folyónevet, és mikor kapott a helység külön török elnevezést. A szerző a mai török helyesírást használja. Ezt veszem át én is, de előbb megadom a török betűk magyar hangértékét is, mert a magyar és a török szó a két különböző helyesírás mellett is hangozhat majdnem azonosan, mint m. Vasvár, tör. Vaşvâr.

Első a török betű, az egyenlőségi jel után következik a magyar hangérték: c = dzs, ç = cs, ğ = e, i, ö, ü után j, a, ı, o, u után csak a magánhangzó nyúlik meg, ı = mélyhangú i,

mint az orosz *ѣ* vagy a román *î*, *j* = *zs*, *s* = *sz*, *ș* = *s*, *y* = *j*,
č = gégezárr. A hosszú magánhangzó jele [^].

Gyakran a német, délszláv vagy román alak olyan közel áll a magyarhoz, hogy szinte bármelyik nyelvből átvehették volna. Ezeket a magyarhoz sorolom és utalok a hasonló más nyelvű adatokra.

Magyarból való átvételek: Arad < Arad, Bačka < Bácska, Beč < Bécs /v. szh./, Becej < Becse/j/ vagy szh., Čakan < Csákány/doroszló/, Čakatôrîn < Csáktornya, Čakmâr < R. Szakmár ~ Szatmár /a szókezdő *č* rendhagyó megfelelés/, Čanad < Csanád, Döbröçin < régi Döbröcön, ma Debrecen; a szóbelseji *ç*-re vö. le. Debreczyn/, Eğri/Eğre vö. egri vár, régi Egré 'Egerbe', Eger, Erdil/Erdel < Erdély, Guta < Gúta /Csallóköz/, Hudvar < Udvard, Irșova < Orsova, Islatina < /Temes/szlatina, Jibo/Jibov < Zsibó, Kalo < /Nagy/kálló, Kanica/Kanyica < /Kis-/Török/kanizsa /Bácska/, Kanije < /Nagy-/kanizsa, Karanșebes < Karánsebes /Temesvidék/, Keçkemet < Kecskemét, Kirmende < Körmend, Kolozvâr < Kolozsvár, Komârôn < Komárom, Leve < Léva, Makova < Makó, Martonoș < Martonos /Bácska/, Mehâdiye < Mehádia /Alduna-vidék/, Mihaç < Mohács /vö. Irsova/, Mura Suyu < Mura /folyó/ v. szl., Nitre < Nyitra /város/, Nitre Suyu < Nyitra /folyó/, Üsek < Eszék/Üszék /Drávaköz/, Pançova < Pancsova /Bácska/, Peçni < Pécs, Pôjôn < Pozsony, Prușovo < Brassó, Raba < Rába, Rabça < Rábca /vö. Döbröcön/, Sava < Száva v. szh., Seben < /Nagy/szeben /Erdély/, Sekelid < Székelyhíd /Erdély/, Sengotâr < Szentgotthárd, Sente < Senta ~ Sente /Zenta, Bácska/, Sigetvâr < Szigetvár, Șikloș < Siklós, Timișvâr < Temesvár, Ungivâr < Ungvár /Kárpátalja/, Uyvâr < /Érsek/újvár /a Nyitra mellett/, Vașvâr < Vasvár, Zerna < Cserna /a szókezdő mássalhangzó rendhagyó/, Zombor < /Kis/zombor.

Délszláv elnevezésből való átvételek: Beligrad/Belgırad < Belgrad /akkor magyarul: Nándorfehérvár/, Bistrice < /vö. m. Beszterce, n. Bistritz, rom. Bistrița < szl. Bistrica, a törökben itt is *c* > *ç* hanghelyettesítés/, Beligrad/Belgırad /Gyulafehérvár/, Bûdîn/Bûdûn < szh. R. Budin, m. Buda, Islankamen < szh. Slankamen /m. Szalánkemény/, Novigrad < Nógrád < szl.

Novigrad, Semendire < szh. Smederovo /m. Szendrő/, Ustolni Belgrad < szh. Stolni Belgrad /Székesfehérvár/, Zemun < szh. Zemplin > Zemun /m. Zimony/. A szókezdő és részben a szóbelseji mássalhangzótorlódást a magyarhoz hasonlóan feloldja: Beligrad/Belgrad, Islankamen, Ustolni.

c/ Németből való átvétel: Anpruk < ném. /am/ Bruck /m. Királyhida a Lajtán innen, Bruck a Lajtán túl/, Girac < ném. Graz, Nevsól < ném. Neusohl /Besztercebánya/.

d/ Torzult átvételek: Sonluk < /Szolnok, nem sajtóhiba?/, Yanova < /Boros/jenő, az egykori Arad megyében.

e/ Új, török név: Cigerdelen /parkan/. A török hódoltság előtt egy Kakat nevű község volt a helyén Esztergommal szemben. A parkan török szó, kis erődöt jelent. Az előtag jelentése 'szívszűrő' /Schreiner/, 'zsigerlyukasztó' /FNESz./ m. Párkány, 1948 óta szlovákul Stúrovo. Yanık/Yanuk /Győr/, Yeni Kalçe/Zrinoğlunun Kalçesi Újzerinvár/Zrínyi vára /Újvár /Zrínyi vára/. Szinte szótárnév a Vârât Kalçesi /Várad vára, vö. Vi-segrád [magas vár] vára/.

Szép feladat volna a magyar turkológia számára a magyarországi török helynevek /település-, víz- és hegynevek/ tipológiai rendszerezése.

A dolgozat csak alkalmi és szűk példatárral, rendszertelenül mutatott be néhány típust a magyar nyelvterületen keletkezett német, szláv és török helynevekből. Külön feldolgozást érdemelnének a visszakölcsönzések, mint pl. m. Apáti > délszl. Apatin > m. Apatin, m. Temeri > dszl. Temerin > m. Temerin, m. Kelebi > szh. Kelebia > m. Kelebia, vagy nyugaton: Szombathely /a Fertő mellett/ > n. Neusiedl > m. Nezsider, m. Szil > /fordítással n. Rust / > m. Ruszt /a példák a FNESz.-ből valók/.

KÁLMÁN BÉLA

MAGYAR—ROMÁN—NÉMET PÁRHUZAMOS HELYNÉVADÁS: BRASSÓ — BRASOV
— KRONSTADT

Adatok: 1234/15. sz.: in Hungaria ... dyoc. Cumanie
Corona /Györffy 1966: 827/, 1235: Brassovia /Wagner 1977: 378/,
1252: Brasu /Urkundenbuch 1892: 78/, 1285: Брашев /Hodinka
1916: 451/, 1288: Brasso /Györffy 1966: 827/, 1323: Braso
/Reichert 1899/2: 150/, 1427: Cronen, 1460: civitas Brassowien-
sis /Suciu 1967: 101--102/, 1528: Brassa, Cronstat /Lazarus/
Reprint Budapest 1982/, 1532: Corona /J. Honter's Sachsenkarte/
Basel/, 1583: Brassó, 1611: Bolgárszek /Suciu 1967: 102/, 1701:
Bolgarsek, 1725: Cronstatt, Bulgarey, 1808: Corona vel Stepha-
nopolis aut Brassovia, 1844: Brashov, 1854: Brassó, Kronstadt,
Braseu /Suciu 1967: 102/, 1893: Brassó, Kronstadt, Brasovu,
Corona /Pallas 3: 657/, 1950--1960: Oraşul Stalin, Sztálinváros,
Stalinstadt /Kiss 1978: 127/, 1977: Kronstadt, Brasov, Brassó
/Wagner 1977: 378/.

Brassó magyar nevére több névmagyarázat is lehetséges. E
nevet magyarázhatjuk 1. szláv megfelelők alapján /vö. Kiss
1978: 127/, 2. a Kronstadt név szemantikai megfelelőjének is
tekinthetjük /1. Austerlitz 1975: 19--22/ és 3. néveredet szem-
pontjából ószláv-török: Bara-su összetételről is lehet szó
/vö. Alfred Prox In: Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in
Siebenbürgen, Böhlau Verlag Köln-Wien 1984/. Ha elfogadjuk a
magyar név pusztán szláv eredeztetését, ahhoz az elmélethez
csatlakozunk, melyet lényegében jelentős román névkutatók is
képviselnek /vö. Iordan 1963: 474, Pătruţ 1980: 87/, s a ma-
gyar kutatók között már többen korábban is fölvetettek /Kniezsa
1943: 206/. Robert Austerlitz véleménye igen jól beleillik
történeti szemantikánk törvényszerűségeibe, A. Prox javaslata
pedig népességtörténeti alapon támogatható, s az újabb nyelvés-
zeti kutatások is ebbe az irányba mutatnak. A. Prox véleményét
a heidelbergi Beiträge zur Namenforschung /Bd. 20. 1985/2:
151--153/-ban Brassó nevéről írt cikkemben nem vettem még
tekintetbe.

A román Braşau, Braşeu, Braşov neveket bukaresti és kolozsvári romanisták és szlavisták a Bras/a/ ~ Brat/islav/ ill. a Bráso személynevekre vezetik vissza. A meglévő bolgár személynév is a szlávval való eredeztetési lehetőség irányába mutat /l. Kiss 1978: 127/. A szláv etimológiára azonban Kniezsa István már korábban fölhívta figyelmünket /vö. Kniezsa 1943: 206/.

A német Kronstadt helynév /Brassó szász neve/ G. Kisch szerint /Siebenbürgen 1929: 99/ nem hozható kapcsolatba a Krone 'korona' szóval. Még akkor sem, ha Brassó város címerében ott van a korona. A név mögött a Kroonsbeere erdélyi szász nyelvjárási megfelelője, a Krane 'vörösáfonya' rejlik. Ezt az elméletet fejleszti tovább Robert Austerlitz és a Brassó, Braşov nevet összekapcsolja a Preiselbeere 'vörösáfonya' szász nyelvjárási megfelelőjével. Tény az, hogy mind a Kroonsbeere, mind pedig a Preiselbeere vörös áfonyát jelent a németben. Az is tény, hogy Erdély városainak szász lakosai a korábbi hiedelmekkel ellentétben a legkülönbözőbb német nyelvterületekről érkeztek /vö. K. Rein 1983: 192--224/. A Preiselbeere ma az irodalmi német kifejezés, ez pedig az egyházi szláv /o/brustiti '/ab/streichen' etimológiai megfelelőre vezethető vissza /l. Kluge 1967: 564/. Mivel a Brassó név eredetileg folyónév is volt, vizeket pedig gyakran neveznek el a parton lévő növényzetről, e magyarázatot ez is valószínűsíti /vö. Györffy 1966: 829/. A régi magyar víz és tájegységnevek közül nem egy helynévvé vált: Füzes, Nádas, Szilágy, Gyepes, Árpás, Gyertyános. Mivel áfonya szavunk viszonylag új keletű román kölcsönszó, a fogalmat korábban német és szláv jövevényszavakkal is kifejezhette nyelvünk. Brassó esetén azonban egyenest névátvételtől lehet szó.

Az Oraşul Stalin névtípust -- úgy hiszem -- nem kell magyaráznom. A Sztálin név maga is mesterséges, a német Stahl 'acél' szó oroszba való kölcsönzése révén született. A személyi kultusz megtestesítője nem ezen a néven töltötte gyermekkorát, de hatalmas csúcspontján e néven élt. A korábbi Dunapentele, ma Dunaújváros neve is Sztálinváros volt 1956-ig. Megjegyzendő,

hogy az erőltetett iparosítás más 'acél' előtagú névvel is találkozunk, ezúttal magyar kölcsönszóként a románban: Oțelul Roșu 'Vörös Acél' városnév Dél-Erdélyben. Ez is az 1950-es években keletkezett, s ma is megvan. Különben az Aczél régi magyar családnévként ma is él nyelvünkben.

Az adatainkban szereplő Bolgárszeg ~ Bolgarsek a bolgár és a szeg szavak összetétele. A szeg szóvégi -k-ja olyan nyelvi környezetben, ahol a városlakók többsége német anyanyelvű /azaz a szóvégi zöngétlenedés nyelvi szabályszerűség/ nem véletlen. A bolgárok Brassó város délnyugati szegében, a Bolgárszegben laktak. Görög-keleti vallásuk a város és környéke román lakosságával való asszimilációra predesztinálta őket. A Bolgárszeg névtípus viszont azt is mutatja, hogy születése időpontjában Brassó elővárosaiban jelentős számú magyar anyanyelvű lakosság élt. Az ideáramlás a Székelyföld felől napjainkban is tart. A városmag, a várfalakon belüli terület viszont hosszú évszázadokig /s még századunk első évtizedeiben is/ erősen németnyelvű. E város az erdélyi szász lakosság egyik gazdasági és szellemi központja, mely mind a román, mind pedig a magyar vidékekkel élénk kapcsolatban áll.

Összefoglalásként Alfred Prox véleményét idézem: „A magyar és a román helységnevének változat csupán a XIII. század második felében jelentkezik, s nyilvánvalóan az ószláv-török Bara-su-hoz igazodik. Ez pedig e népek XIII. századi nyomós számbéli jelenléte ellen szól a Barcaság területén. Így pedig a vitatott prioritás kérdése, az a kérdés, hogy Brassó volt-e előbb vagy Brasov elveszti jelentőségét.” E véleményt látszik igazolni Benkő Loránd legújabb elmélete a székelyek korai településtörténetéről: „Ismét más vonulat volt a királyföldi /azaz a Brassó vidékén is élő/ átmeneti szálláshelyű székelység betelepülése Sepszi-, Orbai- és Kézdiszékre, majd onnan tovább északra, a csíki medencébe. Ez az áttelepülés a XIII. század elején már biztosan folyamatban volt...” /Nyék 60/1985: 27/. Erről a kérdéstről jó húsz éve beszélgettem Pais Dezső tanár úrral a Kruzsokban, s véleménye szerint a székelyek jórészt Dél-Erdély, a ma már csak részben szászok lakta Királyföld

felől közelítették meg mai településterületeiket. Ernst Wagner, a neves német történész is ilyen értelemben nyilatkozott az Erdélyi Szász Munkaközösség évi vándorgyűlésén 1985-ben Marburgban. Benkő Loránd és Alfred Prox megállapításai között azért sincs jelentős elvi ellentét, mert egy népcsoport megjelenése és egy helynév jelentkezése között néhány évtizednek el kell telnie.

SZABO T. ADÁM

ADATOK A TEMESKÖZ HELYSÉGNEVEIHEZ: AGYAGOS ÉS MENYES

A magyar nyelvterületnek a török időkbeli pusztulása nyomán -- néha mai napig felderítetlen -- legkülönösebb helység- és helynévváltozásoknak lehetünk tanúi.

Az erdélyi káptalan requisitorai 1597-ben Krassovecz, Gerlistye, Csudanovicza, Zsittin, Agadics, Ilsava másképp Majdán, Rekitova, Goruja stb. [poss., praed. ?] mint olyanokat említik, amelyek a krassói kerületben fekszenek. Sajnálatos módon az oklevelet csak regesztaszzerű kivonatban /a forrás közlése nélkül/ ismerteti PESTY FRIGYES /A Szörény vm-i hajdani oláh kerületek. Bp., 1876. 30--1/, s a nevek is mind átírt alakban szerepelnek. Ez -- e néven -- a mai Agadics helység első általam ismert felbukkanása.

1699-ben „poss. Agacsics” kerül elő Chus István karánsebesi harmincados birtoka, hol az 1717. évi összeírás már 72 [!] házat vesz számba /PESTY, Krassó II/1, 4/. Ez is a mai Agadics falu, Oravicabányától É-ra. Az ekkor szokatlanul népes helység feltűnése arra vall, hogy a régebbi településsel állunk szemben. -- Mi lehetett ez?

Későbbi adataink: 1690--1700: Agatis /Magyar-Török okmt. VII, 331 > MILLEKER, Délmo. 57/, 1717: Agadisch /SZENTKLÁRAY, Száz év ... I, 26 > I. h. 57/, 1723--25: Aggadisch /Uo. A-térk. mell. > I. h. 57/, 1786: Agadiesch /KorabLex. 5/, 1796: Agadisch /VÁLYI után PESTY i. h./, 1804, 1848, 1882: Agadics /KorabAtl.

XVII. t., GÜRDG Atl.², JUHOS Hnt./, 1895: Agadics, Agodics /Hnt./, 1909: Agadiciu /MR. I, 235/, 1926: Agadics, Agadici /Hnt./. A helységnév felbukkanása óta, úgy mutatkozik, alig-alig módosult.

MILLEKER BÓDOG az, aki először és utoljára, másoktól sem követve veti fel a gondolatot: „Csíklóvától É-ra, fekszik Agadics falu, amellyel Agyagos azonos.” /Délmo. közép. földrajza. Temesvár, 1915. 56/. A bizonyítással -- mint munkájában igen számos esetben -- sajnos adós maradt. Ezt kísérlem megpótolni.

A XV. sz.-ban kerül szemünk elé -- előzmények nélkül -- Krassó megyében Agyagos mezőváros. 1471-ben -- szeri Pósa fia István magtalan halála után -- Mátyás király Agyagos mezővárost tartozékaival Krassó megyében /más megyebéli birtokaival együtt/ guti Országh Mihály nádornak a nádasdi Ungor /~ Ongor/ János vajdának adományozza. Az erről szóló megújító és megerősítő oklevél 1475-ből maradt fenn.

Az OL-ban őrzött jó megtartású oklevél /Dl. 17 273/ adatai annak xerox másolata nyomán a következők /kiadva PESTY, Krassó III, 428, 430, 433 és 435/: 1471/475: opp. Agyagos cum pertinencys, 1471/472/475: opp. Agyagos cum pertinencys -- ez adatban a második a betű egyidejű betoldás az y és g betűk fölé!, 1472/475 és 1475: opp. Agyagos cum pertinencys.

Az oklevél -- sajnos -- nem kifogástalan kiállítású. Ennek okát a többszöri másolatban kereshetjük. Miután a tollhíbnak jelentősége van, erre később mutatok rá. Így az 1472/475. évi oklevél-átiratból /a birtokok felsorolásából/ kimaradt: Szentes, Kertvéles, Geredkuta, Bike, Ütvenablaka neve. Az 1471/475. évi oklevélben Meneső /Arad m./ nevét Menefyw-nek írták. A PESTY-féle kiadás sem hibamentes /1471/472/475: Salomonfalwa! és kimaradt Howalfalwa; 1472/475: Elyzabeth! [Szi-lági Erzsébet] és kimaradt Rugacz!/.

Úgy látom, hogy a két helységnév Agyagos -- Agadics egymásnak folytatása, azonban olyannyira változott, hogy összetartozásuk felismerhetetlenné vált. A jelenlegi Agadics név magyarázatára eddig két megoldást ismerünk. Az első -- inkább

népetimológia -- Pesty idézett könyvében van. Szerinte „A hely-
név állítólag egy török agára vihető vissza, ki itt lakott.
Minden esetre figyelmet érdemel, hogy Agadics lakóinak fele a
Turk nevet viseli” /I. h. II/1, 4/.

A másik névfejtést KNIEZSA ISTVÁN nyújtja /MR. I, 235/ a
latin Achatius > m. Akác személynévből. Névfejtése a DocVal.
196. lapján közölt 1366. évi „Akach” adaton alapul. Sajnos a
DocVal. ezen azonosítása téves, a község a napjainkig létezett
Akács községgel azonos /lásd Györffy I², 846/ a mai Beodra
/régen Böldre/ határában. Így célunkra e névfejtés nem haszno-
sítható, bár KNIEZSA névmagyarázata helyes /vö. Akach család-
nevet 1511, 1531: PodmOklt. II, 59, 438; Kisújbanya baranyai
község németajkú lakosainak is egy része az Agác vezetéknevet
viselte/.

Vissza kell térnünk a magyar Agyagos helységnévhez. Ez va-
lőszínűleg az ott folyó vízfolyás neve után keletkezett. A m.
agyag szó bizonytalan eredetű /TESz. I, 107/, talán inkább
i s m e r e t l e n eredetű /mert a MSzFE az előlegezett
ugorkori eredetet nem is tárgyalja. I. köt. és Szómutató/. --
A szó közismert jelentése mellett van „üledékes, zavaros” je-
lentése is /MNY. XI [1915.], 74/, amely fokozza azt a lehető-
séget, hogy víznévül felhasználják. 1512: fluv. Agyagos OklSz.
8; 1333: v. ~ p. Aghaguspothoka, Sáros m., AO. III, 42--3;
1402: Agyagas ~ Agyagospatak OklSz. 8, 851, 1047 és 1500: p.
Agyagos HédOklt. I, 351 Zemplén m.; 1353: riv. Agyagospatak
OklSz. 8, 755 stb.

Az ÚMTSz. szónknak agyig ~ agyig ~ agyik változatait is
ismeri. Hagyigács 'olyan hely, ahonnan agyagot hordanak',
hagyigácsó, ?agyigácsó 'az a gödör, ahonnan agyagot ásnak'
/I, 165--6/. Megerősíti ezt 1317/409: cca. foueas Agyagasow
nuncupatas /OklSz. 8, 32/ adat is. -- A XVII. sz. végi Agacsics
nevet a m. agyagos név idegenajkú átvételének tartom. Elsősor-
ban a vidék -- török elől menekülő -- délszláv ajkú lakosainak
nyelvén alakulhatott át, akiktől később a románok is átvették.
Bizonyos nehézség mutatkozik a m. gy helyett jelentkező g hang
miatt. Azonban a középkori m. Gyertyános helység neve is ma

Gertenyes /Hnt. 1926/, az elpusztult Sztaniszlóháza a.n. Gyertyános ma Gertenis nevű rét Kápolnás, hegy Kaprevár határában /GYÖRFFY I², 176/. A m. folnagy 'villicus' szóból származó horvát Folnágovics névben is ezt a hangváltozást látjuk, amely foglalkozásnévből alakult, hasonlóan a m. hegedűs > horvát Hegedusics /festőművész/ nevében.

A szóvégi Agyagos > Agacsics változás esetleg részben a magyarban is megtörténhetett, vö. m. agyaq > agyig, lapos > lapis szók változását. De a m. Hodos > r. Hodiş hasonló változásra mutat helységnevekben. A falut ugyanis 1786-ban Agadiesch néven jegyezték föl /KorabLex. 5/.

Az említett Agyagos ~ Agadics ~ Agadici helységgel /azonos birtok- és tulajdonviszonyok között/ egy *Ménes[-nek olvasott] nevű mezőváros /oppidum/ is felbukkan. Először 1382-ben „mg. Steph. fily Pouse de Mynees” nevében jelentkezik /PESTY, Krassó III, 158 -- tulajdonképpen Szeri Pósa fia volt, vö. i. h. II/2, 34/.

A már említett -- és 1475. évi átíratban ránkmaradt -- 1471. évi adománylevelél, iktatóparancs stb. tisztán olvashatóan „Mylos ~ Milos”-nak írja az Agyagos-sal adományozott másik mezővárost. E név előbb, de utóbb is teljesen ismeretlen. Ha azonban az 1382-ben -- birtoklásra utaló -- Mynees-i nevet, a szeri Pósa fiak birtokában feltűnő és gúti Ország Mihálynak és nádasi Ungor Jánosnak adományozott „Mylos ~ Milos cum districtu et eius pertinencys ... in de Crasso” mezőváros nevével; a gerssei Petők és nádasi Ungor János közti birtokháborítási perben előkerülő Menes oppidum /1506, 1507, 1520: HO. V, 366, 397--403; PESTY, i. h. III, 483--4; CSÁNKI II, 104; PESTY, i. h. IV, 4/ nevével összevetjük, az azonosság bizonyossággá válik. Különösen, ha mint arra már az előzőekben a figyelmet felhívtam, 1475. évi megerősítő oklevélben átírt oklevél egyéb -- átírásból származtatható -- hibát is tartalmaz. Helye azonban ismeretlen.

Nem volna hiteles összehasonlításom, ha nem említenék meg Kölnök falu határában egy Milosie nevű szántó és kaszáló művelési ágú területet /PESTY, i. h. II/1, 293/ és a helység-

től ÉK-re eső 311 m magas Milosa hegyet /MILLEKER i. m. 57. lap és 5. jegyz./, Számbavehetőnek ezt nem látom, a Berzava e felső szakasza a XV.--XVI. sz. fordulóján nem települt be annyira, hogy ott mezőváros létesüljön.

Legkézenfekvőbb lenne a következő Menyes helységgel azonosítani, azonban a feltárt tulajdoni viszonyok ennek ellentmondanak.

Az oppidum nevét PESTY a Krassó megyei Ménes folyóval hozza összefüggésbe. E folyónak azonban forrásvidéke a közép-korban -- tudomásunk szerint -- lakatlan volt.

Nem foglalkoznék bővebben alábbi helységnevekkel és víznevekkel, ha DÉNES GYÖRGY alapvető és helyes útra terelő dolgozata: Ménes-patak /MNY. LXXV [1979.], 209--214/ meg nem jelenik. Megerősítésül s újabb adatok feltárása után a kép a következő.

1488-ban bukkan fel egy másik „Menes” helység, -- Haraszi Ferenc szőrényi bán kapja -- Cikóvásárhely kastély és mezőváros tartozékát Mátyás királytól /utóbbi a mai Vásáros ~Tárgoviste faluval azonosítható/. Ezután Haraszi Anna és Katalin kezével a Paksi illetőleg Lévai család birtokába jut. 1510-ben poss. Menies /PESTY i. h. III, 486/, majd 1510/511: poss. Menyes /Dl. 57 204 xerox másolata után -- Esterházy Dániel lt./, 1511: poss. Menyes ~ Menyes /Uo./.

A helységet -- DÉNEStől is ismert -- a Bégába ömlő Ménes patakok völgyében keresem. A névadó Ménes sorsát a Béga szabályozása határozhatta meg. E kétágú víz egyrészt a mai Radmanóc felől érkezett, s Babsa mellett folyt el. Nevét MILLEKER „pareu Minisul betranu” azaz 'öreg Ménes patak' néven említi, völgye Panyó és Székásnál a „valea Minisului” /I. h. 210/.

PESTY a mai Barafalva községnél írja: „A Minis patak, mely a községnél [Barafalva] csak 2--3 lábnyi szélességgel bír, a szomszéd Radmanestnél [ma Radmanóc] több mint 3000 n.ölnyi terjedelmű tóvá terjeszkedik ki, melyet a nép szláv néven barra-nak nevez.” /Krassó II/1, 24/.

Így e másik Ménes Barafalvától Fagymag - Vásáros mellett elfutó víz. A két Ménes /az 'öreg Ménes' és a 'Ménes' / felte-

hetően a mai Béga /a régi Kistemes/ elérése előtt egyesült, s egyesülve ömlött a Bégába. A Béga szabályozása átvágta a két Ménes patakot, s ma külön-külön ömlenek a Bégába.

A volt Ménes helyesen Menyes falu helyét a mai Barafalva Minis dűlőjében illetőleg a Peste Minis magaslatnál kereshetjük /PESTY i. h. II/1, 24 és MILLEKER i. h. 210/. Kis falu lehetett, a mai Barafalva és Fagyrag faluk között.

A volt Menyes helységeen átfolyó mai Ménes > r. Miniş patakok a menyhálról /Lota vulgaris Cuv./ kapták nevüket. DÉNES GYÖRGY kutatását tökéletesen igazolják a XVI. sz. elejéről /amikor is még ép a magyar nyelvterület/ a Menies ~ Menyes írásbeli adatok, amelyek csakis egyféleképpen, Menyes-nek olvashatók.

Az ismertebb, de előbbtől távol eső -- a Nérába /régén Nyárag/ ömlő -- Ménes-ről sajnos korai adatot nem ismerek; DÉNES 1865. évi adatát azonban közel másfél évszázaddal tudom előbbre vinni. 1723-ban a MERCY-féle térképen „Minis-Fl.[u^ß]” néven szerepel. 1774-ben jelent meg az erdélyi lovag Born Ignác könyve: „Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch den Temeswarer Banat, Siebenbürgen, etc. Frankfurt és Lipcse”. Ebben -- 1770-ben tett útjával kapcsolatban -- így ír: „Der kleine Fluß Menisch ..., Die Mundung der Menisch, wo sie sich in die Nera ergießet” /I. m. 85. lap/.¹ A 153. laphoz csatolt térképen a folyó „Die Monisch” nevet viseli, feltehetően a Die Monisch” írásmód helyett.

Míg a románok e Menyes folyó nevét is szintén Miniş-ként őrizték meg, a német írásbeli források „Menisch ~ Moenisch ~ Mönisch” alakban hozzák. A resicabányai születésű Édesapámtól is a nevet Mönisch-ként hallottam emlegetni. Legújabbban /1980/ felbukkant a Valea Minişului helysége név /Oravicabányától K-re/, de új település-e vagy mely helység kapta e nevet, megállapítani nem tudtam. A név régebbi forrásokban ismeretlen /Regényiné Izabella -- Scherer Antal, Donauschwäbisches Ortsnamenbuch.

¹ A könyv xerox másolatának rendelkezésre bocsátásáért a miskolci nehézipari egyetem levéltárvezetőjének, dr. Zsámboki Lászlónak tartozom köszönettel.

Darmstadt, 1980. 167/ -- közli a helység Minischthal német nevet is. De ez is új fordítás lehet, mert szerzője nem ismerte a helybeli németségtől használt Mönisch folyónevet.

REUTER CAMILLO

MÉG EGYSZER A BÖRHÍD-ROL

1. Nagy tudósok többféleképpen is hathatnak a tudomány fejlődésére. Először is természetesen saját munkásságukkal: írásokkal, könyvekkel, előadásokkal, tudományszervezői tevékenységükkel stb. Másodsor tanítványokon, híveken, követőkön keresztül, akik átveszik az eszmei örökséget és továbbfejlesztik azt. Sőt, van egy még közvetlenebb hatásuk a tudományra: ők az inspirálói és címzettjei a korunkban népszerű emlékkönyv-irodalomnak. Emlékkönyvbe írni jó. Emlékkönyvbe írva megtiszteljük az ünnepeletet. Ilyenkor minket is megtisztelnek, mert felkérnek, hogy írjunk valamit. Én is megtisztelve érzem magam, hogy adózhatok Pais Dezső emlékének egy kis tanulmány-nyal a Névtani Értesítő Pais-émlékszámában. S hogy stílszerű legyek, olyan kérdéshez szólok hozzá, amelynek első összefoglalása is emlékkönyvbe készült, a Pais-émlékkönyvbe /Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Bp., 1956./.

2. KERESZTES KÁLMÁN „Börfa, börhíd -- bürü” című szép tanulmányának /Pais-Eml. 324--9/ középpontjában tájszóvizsgálat áll. Meggyőzően, alapos anyaggyűjtésre támaszkodva bizonyítja, hogy börfa ~ bürfa /stb./ 'gerendaféle, illetőleg valamely gerendaféléből készült eszköz /kocsin, szánkón, hajón stb./' szavunk eredetben és jelentésben nem azonos a hangzásban igen hasonló /olykor alaki egyezést is mutató/ bérfa ~ bélfa /stb./ 'valamely faeszköz belső szerkezeti eleme /járomban kerékben, vetélőben stb./' tájszóval. Az előbbi előtagjában a szláv eredetű bürü 'gerenda /stb./', az utóbbiában a finnugor eredetű

bél 'belső-rész' van. Majd gondolatmenetét továbbfűzve felteszi a kérdést: ahogy a bürüfa ~ börüfa-ból bürfa ~ börfa keletkezhetett kétnyíltszótagos tendenciával, miért ne lehetne ugyanez a börhíd ~ bürhíd tájszó keletkezésmódja is /a bürühíd-ból/? Megemlíti ugyan egy másik etimológiai ötletet is /e szerint a börhíd börtömlőkre épített úszó hídféleség lenne/, de ezt maga is kevésbé valószínűnek tartja. Mindenesetre ezt a kérdést nyitva hagyja, s megválaszolását a későbbi, újabb adatokat felvonultató kutatásokra bízta. Óvatosságra az adatok csekély voltán kívül még a következők készítetik: 1. A bürü szóföldrajzi helyzete még értelmezésre vár. A Dunántúlon -- annak is a délnyugati részén -- elég gyakori, de szórványosan keleten -- pl. a Tiszántúlon, Szabolcsban, Biharban -- is előfordul. Mi a viszonya a távol eső adatoknak egymáshoz? /Külön átvételről vagy fokozatos terjedésről van szó?/ 2. A bürü és a börhíd mint denotátumok tárgyilag, néprajzilag változatos képet mutatnak /gerendából, pallóból, nádkévéből, zsúpkévéből stb. készülnek/. 3. Tovább vizsgálendő, milyen szerepet játszik a bör szó a börhíd jelentéstörténetében.

3. Főleg a téma érdekes néprajzi vonatkozásai keltették fel SZENTMIHÁLYI IMRE figyelmét, aki az Ethnográfia 1974. évfolyamában /LXXXV, 85--9/ Börhíd címmel tette közzé gondolatait. Már tanulmánya elején megörvendezteteti az olvasót egy nagyszerű levéltári adattal, amely egyben börhíd szavunk első ismert előfordulását is tartalmazza: 1639: "... Egy ember most gőt [jött], az azt beszélt, hogy Kániaúarának az árkát [a törökök] megh mérték, és hogy ualamy tömlőkön bör hydat csináltak uolna, ugy hogy azon [a várat] megh lopni akarnak..." /Ethn. i. h. 8. jegyz./. E részlet Eördögh István pölöskei várkapitány leveléből való, amelyet Kaczor Balázs egerszegi substituuus kapitánynak írt a Zala megyei kis végvár, Kányavár dolgát érintve. A levél szövegezéséből kiderül, hogy a várkapitány igencsak bizonytalan a hídféleség mibenlétét illetően. /Az is meg lehet, hogy a valóságban nem is börtömlőkre épült az a híd; talán a tájszó téves értelmezésének, a népetimológia korai működésének lehetünk tanúi./ Mindenesetre Szentmihályi tovább kutat a börhíd

után, és sikerül GÖNCZINEK göcseji-hetési monográfiájában XX. századi nyomra bukkannia: „A várba [ti. Kányavárba -- J. D.] -- a hagyomány szerint -- bőrhídon jártak.” /Ethn. i. h. 85./ „Ezt a helyi hagyományt -- folytatja Szentmihályi -- később én is megtaláltam ilyen formában: >> A várat víz vette körül és bőrhíd volt rajta, azon szoktak keresztül járni.<< -- Itt >> vár volt, bőrhídon jártak be hozzá... A várhoz bőrhíd vezetett.<<” Később helyesen állapítja meg, hogy a mai tájszóadatok nem lehetnek a törökkori esemény hiedelembeli maradványai, hiszen maga a szó több helyen is előfordul. GÖNCZITől idéz még egy hasonló példát a közeli Páka mocsárvárával kapcsolatban, majd a „Zala megye földrajzi nevei”-ből /Zalaegerszeg, 1964. -- a továbbiakban ZMFN./, melynek maga is munkatársa volt, közül egy csokorra való Bőrhíd-at. Ezzel a téma kutatásának olyan új útját nyitotta meg, amelyen előrehaladva talán megnyugtató módon tisztázható egy halódó tájszó keletkezés- és fejlődés-története. A nagy lehetőség tehát főleg a helynévtárak megvaltatásában rejlik. Vajon mit mondanak a hagyományörző helynevek? Az utóbbi években sok szép gyűjtés látott napvilágot, amiket Szentmihályi annakidején még nem használhatott. Mielőtt tehát az általam nagyrebecsült szerzővel /egyébként jóbaráttal/ vitába szállnék az adatok értelmezését, a nyelvi következtetések dolgát illetően, közlöm a gyűjtött anyagot.

4. Az alábbiakban nyugatról kelet felé haladva veszem sorra a megyéket; azon belül először a Bőrhíd, majd a Bürühíd adatai következnek: V a s m e g y e /Vas megye földrajzi nevei. Közzétette Balogh Lajos, Barbalics Imre, Bárdosi János, Bokor József, Gutmann Miklós, Gyarmathy Miklós, Hajdú Mihály, Laky Rezső, Ördög Ferenc, Pomogyi József, Szabó László, Vörös Ottó; Szombathely, 1982. -- VMFN./: 156/43. Bőr-híd Vö, r, sz. Ágból készült híd volt. Ma kőhíd. -- 37/1070. Bürü : Bürü-híd. Kis híd. | 37/827. Börgyári-bürühíd : Cipőgyári-bürühíd. Gyaloghíd a gyárral szemben a Perinten. | 42/19. Sóhajok hidja : Bürü-híd. Fahíd volt... | 37/46. Bürühidak. A Gyöngyös-patakon és a Holczer-malom ... árapasztó csatornáján levő gyaloghidak. | Bizonyára idevonható még a következő adat is: 23/9. Böri-híd : Petőfi-utcai-híd. /*Bürü-híd > Böri-híd mgh.-hasonulással./

Z a l a m e g y e /ZMFN./: 62/14. Bőr-híd Híd. | 215/50. Bőr-híd Híd. | 218/35. Bőr-híd V. r. A gelsei ördögök itt mérték csapást a törökökre, és annyi törököt kaszaboltak le, hogy az itt levő mélyedést holttestek töltötték fel. Ezen keltek át az ellenség üldözésekor. | 72/202. Bőrhidi-düllő D. e. sz. A talaj eső után úgy mozog, mint a bőr. -- 176/33. Nab-börü : Bürü-híd. Kis deszka-híd. | 250/2: Bürü-híd Híd.

S o m o g y m e g y e /Somogy megye földrajzi nevei. Tudományos irányító Végh József. Közzétette Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Hosszú Ferenc, Király Lajos, Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Pesti János, Szabó József, Szabó László. Bp., 1974. -- SMFN./: 205/181. Bőr-híd Híd.

K o m á r o m m e g y e /Komárom megye földrajzi nevei. Tudományos irányító Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. Szerkesztette Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Bp., 1985. MNyTK. 169. sz. -- KMFN./: 76/13. Bürü-híd Híd. A Bürüről ... kapta a nevét.

T o l n a m e g y e /Tolna megye földrajzi nevei. Tudományos irányító Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette Hajdú Mihály, Király Lajos, Ördög Ferenc, Rónai Béla, Szabó József, Vadas Ferenc. Bp., 1981. -- TMFN./: Két közvetett adat sorolható ide, ezek azonban névtanilag különböznek a többi Bürü-híd-től. Szakcs és Kocsola határán van egy vizenyős terület, melyen régen is egy vagy több híd vezetett át, ezért a területet Bürü-nek /ill. Bürük-nek/ hívták /l. 44/163. stb./. Mivel e tájszó értelme itt elhomályosult /l. a földrajzi köznevek szótárában a 38. lapon/, és helyét a híd vette át, a területnév -- hídnév átvitel alapján ilyen különleges nevek keletkeztek: 44/183. Bürüi-híd, illetve 46/210. Bürüki-híd -- ugyanazon objektum /híd/ nevei.

H e v e s m e g y e /Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. MNyTK. 125. sz. Bp., 1970.; II. A füzesabonyi járás. MNyTK. 144. sz. Bp., 1975.; III. A hevesi járás. MNyTK. 145. sz. Bp., 1980. Mindhárom kötet közlétevéje Pelle Béláné. -- HMFN/I--III./: HMFN/I. 5/83. Bőr-híd ... Ds, l. | HMFN/III.

12/387. Bőr-híd L, Vm, ka, gyep. A gyep süppedt, hajlott, mint a bőr a láb alatt. | 12/389. Bőr-hídi-kanális. A Bőr-hídtól viszi a vizet a Hanyi érbe.

A fentiekén kívül ide kívánczik még, mivel földrajzi névnek is tekinthető a Keresztes által lábjegyzetbe tett B á c s - K i s k u n m e g y e i adat /Pais-Eml. 329/: „Kúnszentmiklóson a Bakéren van egy keskeny padlőhíd, amit bőr-híd-nak neveznek.” /KOGUTOWICZ nyomán; l. még MNy. XXVI, 347./

A gyér k ö z n é v i adatok közül Keresztes gyűjtéséből idézek még hármát, főleg az érdekes tárgytörténeti vonatkozások miatt: GYÖRFFY ISTVÁNNak „A Nagykunság és környékének népi építkezése” című tanulmányából: „A hidakról szólva megemlíthetjük, hogy hajdan, míg számtalan erek barázdolták a határt, bűrhidat építettek. A bűrhidak úgy készültek, hogy a víz tükreire nádkévéket fektettek, fűzfagúzszaal, gyékénynyel [így!] összekötötték, felül giz-gazzal meghordták. Mikor a rakott szekér keresztülment rajta, kicsit elült, de azért olyan erős volt, mint mondják, hogy a gulya is átment rajta. Ma már néhány tölgyfa-híd és zsilipes kőhíd van az utakon.” /NéprÉrt. VIII, 5./ | „bűrhid fn. A királ csináltatott a vízőn bűrhidat. KálmHagy. II. 72. /SzegSz. bűrhid a./ | Végül Keresztes ismerteti Berkó István szóbeli közlését: 1894-ben Ipolyságon „Egy szőlőpásztor közölte vele, hogy a katonák »holnap bűrhidat csinálnak« /ti. az Ipolyon való átkelésre/. Az elbeszélő szerint a szőlőpásztor ezt az ottani parasztoktól hallotta. Másnap kíváncsian lesték, milyen lesz a bűrhid. Csalódtak, mert a híd zsúpkévékből készült.” /Pais-Eml. 329./ -- Újabb adatokat l. még ÚMTsz. I, 658 bűrhid a. /Tápérol, a Kis- és Nagy-Sárrétről, Egyházaskérről/.

5. Térjünk rá ezek után Szentmihályi Imre okfejtéseire. Feltételezésének lényege az, hogy a bűrhid szónak nincs köze a bűrühíd-hoz, az előbbi tulajdonképpen metaforikus szóalkotás eredménye: a bűrhidak -- lévén lazább alkotmányok -- úgy süppednek, mozognak, mint a bőr /az összetétel előtagjában valóban a bőr lenne/. Szerinte a két dolog tárgyilag is jól elválasztható: „-- idézett adatainkból kitűnően -- népünk élesen

megkülönbözteti a bürüt a bőr/búr-/hídtól." /Ethn. LXXXV, 87
16. sz. jegyz. vége./ Nos, én ebben nem vagyok ennyire biztos.
Itt van mindjárt az első két -- saját maga idézte -- helynévi
adat: „A bőrhíd Pálfiszegen és Nagyradán egy-egy híd neve”
/I. h. 86 -- ZMFN. 62/14., 215/50./, majd a következő lapon:
„a Bakéren át vezető p a d l ó h í d n a k bőrhíd a neve”.
L. még az én gyűjtésemből: SMFN. 205/181. Bőr-híd Híd. Vagyis
itt a Bőrhíd-ak jelentése: 'hidacska, palló, gyaloghíd', azaz
bürü! /Vannak persze olyan adatok is, ahol a híd eltűntével
területnévvé vált a Bőrhíd, l. az adattárat./ Mindenesetre
már a fenti néhány adat is óvatosságra int. Az ellentmondást
Szentmihályi a következő mondattal igyekszik elhárítani: „Ahol
ma hidat jelölnek e szóval, ott feltehető, hogy egykor vagy
tágabb körű az elnevezés, és a név a híd /patak/ mocsaras kör-
nyékére is vonatkozott, vagy a szó a híd labilis jellegére
utalt. />>Mozgott, mint a bőr.<< /” /I. h. 86./ Én az egyik
feltevést sem tartom meggyőzőnek. Ha „a név a híd /patak/ mo-
csaras környékére is vonatkozott” -- vagyis ma már nem vonat-
kozik --, akkor ezt mint fejlődést történetileg csak jelölés-
szűkülésnek értelmezhetem, holott ilyen kettősséget ebben az
esetben csak hídnév → határnév jelölésbővüléssel tudok ma-
gyarázni. Ha „a név a híd /patak/ mocsaras környékére is
vonatkozott”, de a fenti kritikus adatoknál ilyesmiről nincs
tudomásunk. A másik feltevés: „vagy a szó a híd labilis jelle-
gére utalt.” Itt saját magának mond ellent, hiszen szerinte a
hidak eme fajtáját „népünk é l e s e n megkülönbözteti
... a bőr/búr-/hídtól.” A labilis jelleg különben sem lehet
kritérium, mert mindkét hídfajtánál -- némi jóindulattal --
feltehető. A zárójelben felvonultatott idézet /„Mozgott, mint
a bőr.”/ ide nem illik, mert nem a hídra, hanem a talajra vo-
natkozik. /A teljes idézet így kezdődik: „A talaj eső után úgy
mozog...”/ Hasonló jellegű -- szerintem inkább népetimológias
-- megjegyzés áll az egyik saját gyűjtésemből származó adat
mellét: HMFN/III. 12/387. Bőr-híd ... A gyep süppedt, haj-
lott, mint a bőr a láb alatt.”

Sajnos az olyan esetek, amelyekben a hidak emlékét már csak a dülönév őrzi, tárgytörténetileg csak másodrendű bizonyító erővel rendelkeznek: nem tudjuk biztosan, a nevek milyen építményt jelöltek. Ilyen Szentmihályinak a másik két zalai neve Gelse és Becsvölgye határából /ZMFN. 218/35., 72/202./. Ami pedig az idekapcsolt két népi magyarázatot illeti: Az elsőről /a törökök hulláin keresztül keltek át, ez szolgált hídul/ elismeri, hogy „az elhomályosodott értelmű dülönév fejlesztette ki azt” /i. h. 86/, tehát népetimológia. Miért ne lehetne a második is az /„A talaj eső után úgy mozgott, mint a bőr...”/?

Most pedig fordítsuk meg a kérdést: Ha a bőrhíd-nak van 'hidacska, palló, gyaloghíd' jelentése, van-e a bürü-nek 'növényi eredetű szövedékből készült /esetleg úszó/ híd v. töltés' jelentése? Van. Az Új Magyar Tájszótár bürü címszava alatt /I, 659/ ilyen értelmezést is találunk: „a. bürü /Nkság 697: 54/ | bürü /K.-Sárrét, N.-Sárrét 2112: 111/: nádkévékből készült híd | b. bürü /uo. 2110: 93/: növényi hulladékból és trágyából készült, a sáron átvezető töltésféle.” Sőt ugyanott van bürühíd címszó is, mely alatt többek között ez olvasható: „... /K.-Sárrét, N.-Sárrét 2112: 111/: a víz medrébe vert karók közé fektetett nádkévékből álló híd.” A karózással rögzített nádkévehíd a két hídtypus közötti átmenetnek is tekinthető, de közelebb van a „bőrhíd” fogalomhoz. /Az egyéb megoldásokra l. még a bürühíd címszónál leírtakat./ Mindenesetre a rendelkezésre álló adatokban megmutatkozó sokféleség a hídszerű alkalmatosságok kategorikus osztályozása ellen szól.

A bürühíd /szó/változat egyben azt is mutatja, létezik /és nyilván létezett/ ilyen összetétel, melyből a bőrhíd szó -- amint Keresztes is mondja -- hangtanilag simán levezethető. /A bürü ű-jének megrövidülése, majd összetételben mgh.-kiesés a kétnyíltszótagos tendencia értelmében, és esetenként első szótagi nyíltabbá válás./ Keresztes még csak feltette a bürühíd előzmény meglétét /a 329. lapon meg is csillagozta/, Szentmihályi már talált rá néhány adatot, de a következő megjegyzéssel kommentálta őket: „A bürühíd szóalak rendkívül ritka”

/28. jegyz./, ezzel azt akarván bizonyítani, hogy nem jöhet szóba a börhíd előzményeként. Ha viszont az adatgyűjtés mai állapota alapján ítéljük meg a kérdést, azt látjuk, hogy pl. a bürühíd : bürhíd /börhíd/ arány a helynevekben 8 : 9, tehát minimális a különbség. /Persze egy esetleges nagyobb arányeltolódásnak sem lenne feltétlen bizonyító értéke. Tudjuk például, hogy az ökrök szóalak előzménye *ökörök volt, még akkor is, ha ez a ma szinkroniájában egyáltalán nem jelenik meg./

6. Lássuk ezek után az összetétel j e l e n t é s t a n i kérdéseit. Szentmihályi közleményének 28. jegyzetében többek között ezt olvassuk: A bürühíd „nem egy kivesző régi, hanem egy keletkező újabb forma, mivel a bürü önmagában is kifejezi egy hídféleség fogalmát, a híd szó megismétlése [pontosabban: a bürü mellett való megjelenése -- J. D.] tehát csakis a bürü szó fogalmának helyi elmosódása /vagy pontatlan gyűjtés/ »eredménye«." A pontatlan gyűjtést, gondolom, azonnal kizárhatjuk, hiszen a máshonnan is előkerült adatok igazolják a zalaiak hitelességét. A bürühíd valóban „újabb forma” a bürü-höz képest, hiszen annak felhasználásával alakult. /Másképpen viszont -- szerintem -- eredetibb, „régibb” a börhíd-hoz képest./ Az azonban nem feltétlenül igaz, hogy az összetétel „csakis a bürü szó fogalmának helyi elmosódása” miatt keletkezett. Ugyanez a jegyzetben olvasom, hogy Zalában 44 helynév alakult e szóval. Persze ettől még megindulhatott az elhomályosulás folyamata, de úgy látom, a magyar nyelvterület egészét tekintve itt tartja magát legjobban e tájszó. Markó Imre Lehel is teljes értékű szóként közli a bürü-t Kiskanizsai szótárában /Bp., 1981./, nem jelez halódást. A bürühíd összetételt én a pulikutya, pincsikutya-féle alakulatokhoz tudnám hasonlítani, amelyekben az előtag leszűkíti az eleve tágabb jelentésű utótag értelmét. Tehát nem azért mondunk pulikutyá-t, pincsikutyá-t, mert a puli vagy pincsi jelentése már elhomályosult volna. Mindazonáltal az utótag meg is világítja, illetve megerősíti az előtag jelentéstartalmát, tehát az összetétel valóban segítheti egy szó konzerválódását. -- Sokkal lényegesebbnek tartom azonban azt a jelentésváltozást, amely a bürühíd > bürhíd~

bőrhíd átalakulást követte. Ezzel az előtag lassan egy másik főnév, a bőr vonzáskörébe került. Az átértékelődést a külső, nyelven kívüli tényezők is segítették, hiszen a népi hídépítés termékei /a vízben bőrként lebegő, úszó hídféleségek, ingatag töltések/ jó szemléleteti alapot adtak hozzá. Így megvolt a lehetőség a szóhasadás kialakulásához is: a bürü, bürühíd jelentené a pallóból, gerendából épült, a bőrhíd pedig a nádkévéből, növényi fonadékból stb. összeállított ingatagabb hídféleséget. Ennek a lehetséges szóhasadásnak azonban legfeljebb csak halvány nyomait látjuk. Ahhoz, hogy a folyamat kiteljesedjék, a párhuzamos nyelvi formáknak huzamosabb együttélésére és ezzel egyidejűleg /mitőbb: ugyanazon helyen/ határozottabb tárgyi elkülönülésre lett volna szükség. Ezzel szemben azt látjuk, hogy maga a bürü is -- alkalmazkodva a helyi körülményekhez -- a legváltozatosabb jelentéseket veszi fel; az említettekén kívül l. pl. 'nádkévékből készült híd' /ÚMTsz. I, 659 -- a. mellékjelentés/, 'növényi hulladékból és trágyából készült, a sáron átvezető töltésféle' /uo. -- b. mellékjelentés/, 'mocsaras, békanyálas tó [!]' /VMFN. -- 2. jelentés/, 'az utcán a kisebbik híd a járdáról a kocsiótra' /SMFN. 37 -- 2. jelentés/, 'a ház előtti árokba lefektetett kútgyűrű' /Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás... Bp., 1982. MNyTK. 156. sz. 17/ stb.

7. Végül ki kell térnünk Keresztesnek és Szentmihályinak még egy aggályára, a s z ó f ö l d r a j z i helyzetre. Szentmihályi ezt írja tanulmánya 25. jegyzetében: „A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a bőrhíd, bürhíd, börgát szó és fogalom -- a hiányos földrajzi névgyűjtés ellenére -- szinte az egész magyar nyelvterületről ismert. Viszont a más eredetű bürü /börü/ »a Dunántúlon kívül szinte elő sem fordul« . /KERESZTES, i. m. 326./” Ezzel szemben a ma rendelkezésre álló adatok alapján úgy látszik: a bőrhíd tájszó főleg azokon a területeken jelentkezik, amelyeken a bürü és bürühíd, de földrajzi szétszóródása északon és délen valamivel tágabb körű /pl. Heves megyéből, valamint Ipolyságról és Szeged környékéről is van adat, ahonnan a bürü és a bürühíd nem került elő,

viszont az utóbbiak a Tiszántúlon eljutottak egészen a Sárrétig és Szabolcsig/. Hogy a bőrhíd elterjedése szélesebb körű, következhet abból is, hogy alakilag és jelentésbelileg eltávolodott nyelvi előzményétől, s míg a bürü saját elterjedésének határvonalán gyenge pozícióba került, ugyanitt a bőrhíd a népetimológián keresztül még kaphatott egy kis „lendületet”. Talán hasonló lehet a helyzet a tanulmány elején említett bőrfá-val is /amelyben -- mint Keresztes írja/-- szintén a bürü lappang/: délen Szlavóniáig /l. SzlavSz. I, 95/, északkeleten Beregszászig /l. ÚMTsz. I, 422/ vándorolt el. Azonban itt a keletkezéstörténetétől függetlenül igen megnehezíti az áttekintést az, hogy a szó újkori története szorosan, szinte szétbogozhatatlanul összefonódott a bélfá-éval. /Az ÚMTsz. egy címszó alá sorolta adataikat./

A fentiekén túl még az a következtetés is megkockáztatható, hogy a bürü nem kétszeres átvétellel került a magyarba, hanem egyszeressel, mégpedig a déli szlávból, a nyelvterület délnyugati részén, főleg Vas, Zala és Somogyon keresztül. Jól mutatják a terjedés irányát az észak és kelet felé ritkuló helynevek is. E szláv jövevényszó nem szerepel SZABÓ T. ATTILA „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár”-ában, és hiányzik az erdélyi helynévgyűjtemények anyagából is. /Tájékozódásul a következő forrásokat néztem át: SZABÓ T. ATTILA, Dés helynevei. Turda, 1937., UŐ., Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.; SZABÓ T. ATTILA--GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945., UŐK., A Dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946.; ÁRVAY JOZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943./ Hasonlóan negatív eredménnyel járt néhány nagyobb magyarországi névgyűjtemény átvizsgálása is /pl.: KÁZMÉR, ASzigFN.; INCZEFI, FNNévtV., UŐ., SzegFN.; MEZŐ, BaktFN.; KÁLNÁSI, FehGyFN.; HAJDÚ, Csephn.; stb./.

8. Összefoglalásul megállapíthatjuk: KERESZTES KÁLMÁN első helyen említett feltevése, miszerint a bőrhíd tájszó a bürü-híd ~ börühíd összetételből származik, védhető, sőt nagyon valószínű. SZENTMIHÁLYI IMRE írása néhány remek új adattal és főleg új szempontok felvetésével vitte előbbre a probléma meg-
* A Földrajzi köznevek szótára /495/ nem tartalmazza, de utólag találtam egy adatot Fülesd anyagában: „Bürü ~ Börü, -be /L, Ds, sz, r, 93/...Nagy része vizenyős terület”/89/. A híd tehát már nincs meg. --/Kár, hogy e szép munkának nincs névmutatója!/
72

oldását. Esetenkénti tévedéseik főleg adattáraik hézagos voltából következnek. Tanulmányuk megjelenése óta azonban új tájshóztárak és helynévgyűjtemények láttak napvilágot, amelyek bírtokában -- úgy gondolom -- megnyugtatóan sikerült megoldani az idevágó legfontosabb kérdéseket.

JUHÁSZ DEZSŐ

SZOKATLAN ALAKI SZERKEZETŰ HELYNEVEK

1. A tulajdonnevek alakí tipológíája számon tartja a nem egyes számú, nem alanyeseti alakú, nem főnévi eredetű vagy egyéb alakszerkezeti különlegességeket mutató neveket /vö. A. Gardiner, The Theory of Proper Names. Oxford 1954. 23., A. Bach: Deutsche Namenkunde. Heidelberg 1953--1954. II/1: 67, 75, 109; J. Soltész K., A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp. 1979. 11--16/. Nem sokat tudunk azonban arról, hogy az ilyen nevek kuriózumok-e vagy szerves részei egy-egy nyelv névrendszerének. A hazánkban készülő megyei földrajzinév-gyűjtemények bőséges mikrotoponímiai anyagot szolgáltatnak e kérdés vizsgálatához. A „Tolna megye földrajzi nevei” /TMFN./ és a „Baranya megye földrajzi nevei” /BMFN./ c. köteteket tanulmányoztam át. Emlékeztetőül: Tolna megyében 108, Baranyában 320 település helynévanyaga van feldolgozva.

Cikkemben az idézett adatok után a kötetekben használt kódszámok helyett a település nevét adom meg, a Tolna megyeiekét T. betűjelzéssel -- a Baranya megyeiek többségben lévén nem szorulnak megkülönböztetésre. Az írásbeli /kataszteri, ill. a Pesty-féle gyűjtésből származó/ helyneveket a kötetekből ismert eljárással [] közé teszem.

2. A t ö b b e s s z á m ú helynevek -- a mikrotoponímiában főleg -földek, -kertek, -rétek, -szőlők utótagúak -- olyan nagy számúak, hogy nem tarthatjuk őket különlegességeknek. Figyelmet akkor érdemelnek, amikor a többes számú jelleg elhomályosodik. Szövegben a számbeli egyeztetés hiánya mutat

erre /pl. „az Egyesült Államok indítványt tett“/; minthogy anyagomban szövegpéldák nincsenek, ennek a jelenségnek a vizsgálatára nem térek ki. De magán a névanyagon belül is tetten érhető a többes szám elhomályosodása. Néhány esetben a többes számú alak földrajzi köznévjelzőjeként szerepel, pl. Kápolnák-dűlő /Madocsa, T./, Sóhajok-híd /Tamási, T./, Vermek sor /Dunaföldvár, T./, Szénák-erdő, Szénák-mező /Ág/, Meggyfák-tető /Karácodfa/, Vizek-dűlő /Nagypeterd/. A magyar nyelvtani rendszerben ez a szerkesztésmód szokatlan; a többes alakú determinánst inkább birtokos jelzőként használjuk /vö. Budapesten: Hősök tere, Mártírok útja/. Az említett Sóhajok-híd mellett Tolnában is van Sóhajok hídja /Mucsi, Medina, Öcsény/; a dunaföldvári Vermek sor hivatalos névváltozata Vermek sora.

Gyakoribb és feltűnőbb a többes számú alakok -i képzős származéka. A nyelvvelők gyakran találkoznak azzal a kérdéssel, helyes-e a Fülöp-szigeteki képzésmód. Nos, ezt a melléknévtípust Tolna és Baranya megye 78 helynevében találtam meg /lehet, hogy több is van: a névmutatók nem teljesek/, pl. Bürüki-tábla /Kocsola, T./, Gödröki út /Madocsa, T./, [Dorogi szőlőki dűlő] /Ozora, T./, [Hegyeki pusztá] /Dunaszentgyörgy, T./, Csiszároki-árok /Boda/, Gólyásfáki-kút /Vajszló/, Füzüsdobogó /Drávaiványi/, Likaki-gödör /Magyaregregy/, Szigetöki-legellő /Kémes/ stb. A -kerteki, -szőlőki, -fáki, -földeki névelem több névben is előfordul. A 78 név közül 60 szóbeli; 8-ra több adat is van /pl. a Szőlőki-dűlő-re Baranyában 7/.

3. A h a t á r o z ó i a l a k ú helynevek a magyarban ragosak vagy névutósak. /A szláv, germán, román nyelvekben mindkét típusnak a prepozíciós szerkezet felel meg, amelyre számos példát találhatunk akár a BMFN. névmutatójában /pl. szerb-horvát Na, Nad 26, Pod 52, német An, Am 11, Bei, Beim 38, latin In 14/. Legtöbbször, 53 helynévben a -nál/-nél rag fordul elő, pl. Buborkás meggyfájánál /Sióagárd, T./, Fenyvesnél /Kakasd, T./, A tőtősi erdőnél /Lippó/, Csárdánál /Kékesd/, Kozári útnál /Nagyhajmás/, ezen belül leggyakoribb a határnál névelem, Baranyában pl. [Bezedeki], Hidori, Kéméndi és még 8 határnál /Lippó, Hárságy stb./, Az 53 -nál/-nél ragos helynév

közül 30 csak írásbeli névként ismert. A -ra/-re ragot Tolna megye 18, Baranya 1 írásbeli helynevében találtam meg. Ezek közül 7 útra utótagú: [Lőrinczi], [Pálfai], [Szakályi] stb. [útra] /Simontornya, Regöly stb., T./ A többi határozórag csak szórványosan kerül elő: Ugba /Belvárdgyula/, Az ólban /Szalánta/, A határon /uo., + még [Nánai], [Marázai], [Markóci], [Virágosi határon] Alsónyék, T., ill. Kékesd, Drávakeresztúr, Vilmány/, [Ivánbattyánról], [/Kis/jakabfaluról] /Kisbudmér/. A -hoz/-hez/-höz rag hagyományosan /német mintájú/ vendéglőnevekben tűnik fel: Ezeréves gesztenyefához /Pécs/, A „Szegény emberhez” /Véménd/. Mohácson Letnikhöz /= Letnighez/ néven emlegetnek egy ma már beépített területet az egykori Letnig-sörgyár közelében volt, feltöltött tavak helyén /vö. BMFN. 2: 423/.

A szigetvári Papcseriba helynév még világosan tagolódik morfémai szerint, de a veláris hangalakú rag egyrészt az öszszetétel elhomályosulását mutatja, másrészt maga is beleolvadt, adaptálódott a névtestbe: továbbragozható, mint a Kotoriba, Malomba /vö. Szabó T. Attila, MNYj. VII. [1961.], 3/: lba! Reuter Camillo /MNY. LXI [1965.], 348--349/ Baranyából az ugyanilyen szerkezetű Ájba és Baraba neveket idézi; az utóbbi a BMFN.-ben még megvan mint a pécsi hőerőmű területének neve /l: 768; hangalakja miatt azonban kétséges az ide tartozása, hiszen „Barába” kellene hogy legyen; a szomszédos terület neve Bara, lba/, de az Ájba nevet nem találtam meg Véménd adatárában. Talán adaptációs alak a drávafoki Szeredre /raggal: lbe/, a mattyi Muzsra /lra/, a magyarszéki Égödre is.

Jóval több a n é v u t ó s a l a k ú helynév; alatt névutóval 53, pl. Kertek alatt /Várong, T., Mőzs, T., Németi, Máriakéménd, [Pécsvárad], [Szaval]/, felett ~ fölött-tel /ebből 19 Falu fölött/, mellett-tel 33, pl. Zátony mellett /Decs, T.; az adatok többsége írásbeli név/. 10-nél több adatot találtam az alul, fölül, között és túl névutóra, pl. Kődökön alú, Kődökön fölű /Báta, T.; anekdota is fűződik hozzá: „A birtokrendezés alkalmával a tulajdonviszonyok tisztázására egy asszonynak fölteszi a kérdést a földhivatal képviselője,

hogy melyik dűlőben van a saját földje, és melyikben az uráé. Az asszony így válaszolt: Ami Kődökön fölű van, az az enyim, ami Kődökön alú, az meg közös az urammā." /TMFN. 520/, [Két kökereszt között] /Siklós/, Túl a Lögön: Lögön túl /Homorúd/. A túl előfordul ragtalan alapszó előtt is: Túl a Duna /Őcsény, T./, Túl a körösz /Szellő/ és vannak variánsai: Országúton túlra /Szemely/, Vasúton túfelül /Pécs-Vasas/.

A következő példák a névutók 2--10 előfordulását képviselik: Uton belül /Vázsnok/, Borbáláék előtt /Kékesd/, Nagy-bozót mögött /Szakadát, T./, [Dózsa körül] /Bisse/, Állomás felé /Kémes/. 1--1 adatot találtam az alábbiakra: [Töltésen kívül] /Hirics/, Bólyi út mentén /Szederkény/, [Potoli után] /Fürged, T./, [Kőmalom alá] /Kővágószőlős/ és egy paradox név: Név nélkül /Velény/. Az [Egerszeg felül] /Sásd/ névutójáról nehéz eldönteni, hogy felől, fölül vagy /vmin/ felül-e. Az alul és felül névutó /akárcsak a túl/ ragtalan alapszóval is előfordul a helynevekben /pl. [Kereszt-megye alul], [Kereszt-megye fölül]: [Kereszt-megye fölött] Nagypall/, az ablativusi határozók pedig igen ritkának tűnek.

Adaptálódott az által névutó a ragozható Utonátó helynévben /Romonya/. Közeli áll a névutós szerkezethez ez a szórványos írásbeli névtípus: [Lögtől keletre] /Homorúd/, [Pécsi úttól keletre], [Pécsi úttól nyugotra] /Kökény/, [Majortól északra] /Keszű/. Ugyancsak az írásbeli nevek között találunk ilyen pontosító, illetve poláris helymegjelöléseket: [Kisnyárádi út mellett - szőlők felett] /Erdősmárok/, [Árkok közt zsidó rétig], [Árkok közt kölesföldig], [Árkok közt Malom árokiq] /Bicsérd/, [Birkahídtól Versáki sarokig] /Piskó/, [Falutul Sáski Töltésig] /Vázsnok/. Van egy szóbeli "-tól -ig" nevünk is: Völgytől-völgyig /Szajk/. Egyedülálló ez a különös névpár: Kosztónál föl és Dónernél föl /Lippó/.

4. A n e m f ő n é v i eredetű tulajdonnevek prototípusának minden bizonnyal a melléknévből keletkezett vezetékneveket tarthatjuk /Kiss, Balogh, Mezei stb./, amelyek tulajdonképpen a személynevek jelzői. A mikrotoponímiában is igen sok a melléknév, amely mellől elmaradt a vele jelzett szó, pl.

föld, rét, mező, csárda: Bérci /Kisharsány/, Vékonyhódi /Kisdobsza/, Főső-kajjai /Sellye/, [Eröltetett] /Somogyhárság/, [Széjjelszört] /Ellend/, [Hatcsöcsű] /Tolna, T./ stb. A melléknévi -- főként -i képzős -- helynevek többsége írásbeli név; mint a „Somogy megye földrajzi nevei” c. kötet szerkesztői figyelmeztetnek rá: „A Pesty-féle gyűjtésekben nem könnyű eldönteni, hogy a csoportosító szót /domb, hegy, dülő, szántó stb./ mely nevekhez kell, illetőleg lehet hozzátenni, hogy megkapjuk az akkor járatos névalakot” /i.m. 9]. A TMFN. bevezetőjében ehhez még hozzáfűzik: „A nevek szerkezetének bizonytalansága a Pesty-féle gyűjtésben valószínűleg a gyűjtési utasítások ki nem elégítő voltából származik. [...] szinte a kérdőív kitöltőjétől függött, milyen szerkezetben írta le a neveket: ahogy használták, vezérszókkal /dülő, legelő stb./ vagy vezérszó nélkül, sok esetben szemlátomást csonkán” /i. m. 10--11/. A kötetekben található melléknévi szófajú, P. jelzetű nevek jó része tehát valószínűleg csak látszólag melléknévi; a valóságos használatban jelzős főnév lehetett.

Egyéb szófajú szavakból csak kivételesen jöttek létre helynevek. Számnévi eredetűek: Első /Várdomb, T., [Medina], T./, Második /Szedres, T./, Nyolcad /Tésenfa/; a kölkedi Dunagát Jugoszláviával határos pontjának Nulla-kilométerkő vagy Nulla a neve, innen mérik a gát hosszát /mint a budai Lánchídfőnél álló Nulla-kilométerkőtől az országúti távolságokat/. A számnévi jelzők: Első, Második, Harmadik stb., akárcsak az Egyes, Kettes, Hármas stb. származékok jelzői használata természetesen nem tekinthető különlegességnek.

Határozószók /vagy névutók/: Alá /Kistamási, [Somogyapáti]/, Átal ~ Átó /Drávacsepely, Drávapalkonya/, vezérszóval: Átó-dülő /Pécs-Vasas/, Innen utca /Komló/. A kataszteri Kis Bezzeg már feledésbe merült a Tolna megyei Nagydorogon. Igék, igealakok -- illetve valószínűleg csak igealaknak látszó népetimológiák: Turkál /Ibafa; „régí eredetű, alig használják”, BMFN. 1: 396/, Köpüték, Ásó-Köpüték, Főső-Köpüték /Nagyhársány; Pesty szerint „sovány föld, melyből -- mint tejből a vaját szokták -- a kövérséget kiköpülték”, i. m. 2: 796/, Marad-vögy /Mozsgó; „ez

a terület megmaradt az uradalomnak, ezért nevezte így el a néphumor", i. m. l: 406/, Kiván-tó /Marócsa - Bogdása/, Kong-erdő, Kong-erdő-tető: Fenyős-kong-erdő /Szászvár/, [Hittekut] /Vokány/. E szórványos nevek mellett egyetlen látszólagos kivétel a Bánom, amely önálló névként, összetételi tagként /Bánom-hegy, -horgos, -oldal, -szőlő, -tető, -völgy, Borju-Bánom/ és továbbképezve /Bánomi, Bánomka/ a két megye több településén előfordul /Tolnában: Dunaföldvár, Máza, Kölesd, Regöly, [Németkér]; Baranyában: Felsőegerszeg, Pécs, Kaposzekcső/, sőt országosan gyakori, és a lakosság mindenütt a bán ige alakjának fogja fel, valaminek a megbánásával értelmi /vö. Inczeffi Géza, NytudÉrt. 22. sz. 13, MNy. LX, 85/. Szabó Dénes azonban „A régi birtokjog egy emléke helyneveinkben” c. előadásában /Névtudományi előadások. MNyTK. 70. sz. 111--116./ a középkori latin banum ~ bannum birtokjogi műszó-
ból származtatja; etimológiája mellett az egyik meggyőző érv éppen e névelem széles elterjedtsége.

Állítmányi névszóból ered Tolna megyében a kakasdi Muszáj kovácműhely és a paksi Szerbusz sarok tréfás neve. Szószervezetekből, mondatokból is alakultak nevek. A bányászok Jószere-
rencsét köszönését Pécssett utca, italbolt, vendéglő, filmszín-
ház és a külterületen forrás elnevezésére használták fel; egy másik bányásztelepülésen, a Tolna megyei Mázán Jószere-
rencsét kultúrház van. Tevelen /T./ az Istensegítség /dűlő/ egy segítő
szent, Sebestyén szobráról kapta a nevét; nincs köze az ugyan-
ilyen nevű bukovinai székely faluhoz. A többi mondatnév többé-
kevésbé tréfás hangulatú: [Kigondolta] /Cserkút/, Lóhugyoz
/Bürös/, Havóna /Nagydobsza; Ujireg, T., Nagykónyi, T. /Tolna
megyében még Fogdmeg utca /Kéty, Bonyhádvarasd/, Térjmeg utca
/Tolna/, Setovább utca /Pincehely/, Liszt-nincs utca /Kajdacs/,
Nincsliszt utca /Nagydorog/, Jőjjel-hegy /Kurd/, Vesdlegatya
/Tolna/. Tolna községben és Bonyhádon ennél még illetlenebb
mondatnevek is élnek, vö. TMFN. 433 /94/17/, 435 /94/48/,
360 /77/392/.

5. A magyar névrendszerben szokatlanok az olyan h a t á r o z ó s s z e r k e z e t ű helynevek, mint a más nyelvekből ismert Baden bei Wien, Ustí nad Labem, Chalons-sur-Marne, Stoke-on-Trent stb. A mikrotoponímiában azonban szép számmal akadnak ilyenek, főleg írásbeli nevek: [Gyümölcsös, Szilvás, völgyben] /Bükkösd/, [Tó sertéstelepen] /Hirics/, Kubik a Bakó-rámpánál /Mohács/, [Út a malomba] /Töttös/, [Csapás az erdőre] /Tengeri/, Töttés-le-Góghoz /Tolna, T./, Farkas-hát-nyugatról /Nagyszékely, T./, [Kertek falu alatt] /Mágozs/, [Fenyős a bányák fölött] /Pécs/, [Legelő az Urbéri földek és Peke rét között] /Szederkény/, [Borzás Gyánti út mellett] /Ozora, T./, Orbó Dáron főjjű /Sárpilis, T./, [út Faze-kasboda felé] /Nagypall/, [Sarok Jánosi felől] /Komló/ stb. Még szokatlanabbak azok, amelyekben a határozó elöl áll, pl. [Kakasdombon kis tábla] /Liget/, [Bátaszéki határnál hosszú dűlő] /Alsónyék, T./, [Erdőbe út] /Töttös/, [Uradalmi földből rész] /Tekeres/, [Falu alatt vízfolyás] /Bóly/, [Falu fölül Rét] /Bogdása/, Doktor felé utca /Véménd/, [Kert megé rét] /Kisdobsza/.

Népes alcsoportot alkotnak a határozós szerkezetűeken belül azok a nevek, amelyeknek vezérszava melléknévi igenév /többnyire dűlő/, s ehhez az ige bővítménye csatlakozik, rendszerint -ra/-re raggal: Fölső-rétre dűlő /Udvari, T./ Gyöpre-dűlő /Diósberény, T./, Kajsza-bokrára-dűlő /Királyegyháza/ stb. a két megyében összesen 125 ilyen nevet számoltam össze /ezek között számos x-i határra és x-i útra dűlő/: többségük csak írásbeli név. A dűlő bővítménye némely esetben más ragot, ill. névutót mutató: [Kesztőcz hegy oldalon dűlő] /Alsónyék, T./ Kémendi útnál-dűlő /Szederkény/, [Keresztbe dűlő] /Iregszemcse, T./, [Zóki alá dűlő] /Bicsérd/, Utonátó-dűllő /Romonya/. A dűlő-n kívül néhány más melléknévi igenév is előfordul -ra/-re ragos határozóval: Gátra bedűllő /Pereked/, Töttésre-nyulló /Zaláta; + még 8 nyúló/, Uzdi útra fekvő /Nagyszékely, T./, Pécsre járó /Aranyosgadány; + még 4 járó/, [Tamási útra átaljáró] /Ozora, T./.

6. Nemcsak a magyar névrendszer, hanem a magyar nyelvtani rendszer szempontjából is rendhagyók az olyan jelzős szerkezetek, amelyekben a jelző a jelzett szó után áll. A laikus beszélő leginkább a Kőbánya-alsó, Érd-felső vasútállomás-neveket ismeri; ezek úgy is felfoghatók, hogy az alsó/felső az odaértett állomás jelzője. Nem ilyen a bükkösi Kőbánya-alsó: ez voltaképpen 'Alsó-Kőbánya'; hogy miért cserélődött meg a jelző és a jelzett szó szokásos sorrendje, az még további vizsgálatot kíván. A hátrattett jelzők közül leggyakoribb, egyenként több mint 30 az alsó és a felső, többnyire korrelációban, pl. Székes-asó/főső /Kajdacs, T./, Horpács-asó/főső /Szebény/, Gilvánfán Cserdi-alsó és Cserdi-főső mellett Cserdi-közép is van. 20--20-hoz közelít a keleti és nyugati, pl. Gyöpföd-keleti/nyugati /Tamási, T./, Kis-erdő keleti/nyugati /Regenye/; Töttösön van Mikes keleti, Mikes nyugati és Mikes déli. Az égtájakat egy-két esetben hátrattett főnévi jelzők jelöli: [Homok-alja kelet/nyugat] /Pálfa, T./, [Nosztány-puszta észak/dél] /Nak, T.; vö. még az előző pontban említett Farkas-hát-nyugatról formával./ Néhány adat van a belső-re és a külső-re: Oláh-völgyi belső/külső /Dunaföldvár/, [Mulyak belső] /Bikal/, Szabás külső /Szágy/, egy-kettő az innenső/túlsó és a bal/jobb korrelációra: Béső-réti-ut innenső/túlsó /Dunaszekcső/, Dorogi-bal/jobb /Tengelic, T./.

A varsádi /T./ Rozs-hegy jobb párja a határozós szerkezetű Rozs-völgy balra.

Ezeknél több a hátrattett sorszámnevi jelző, pl. Alsó-telek első/második/harmadik/negyedik /Gyönk, T./, Országuti első/második /Szigetvár-Hobol/ és az ugyanilyen szerepű tőszámnév, ill. a tőszámnév -s képzős származéka, pl. Irény-egy/kettő/három/négy /Simontornya, T./, Zsombék-egyes/kettes /Pálfa, T./, Födőpupi egyes/kettes/hármas /Teklafalu/ stb.

7. Megemlíthetők még a kötőszóval kapcsolott mellérendelő szerkezetű nevek, amilyenek más nyelvekben pl. Trinidad and Tobago, Koszovo i Metohija, Seine-et-Marne. A vizsgált anyagban a kataszteri nevek között vannak ilyenek: [Kis kut és szabad föld]

/Dombóvár, T./, [Csihar és fűzfás] /Regöly, T./, [Tó-erdő és Monyorósi kút] /Pécsvárad/, de még furcsábbak is, pl. [Akol és Mazsola] /Dunaföldvár, T./, [Ecséta és szélesgörönd] /Bogyiszló, T./, [Borék és Pernyávor] /Nagyhajmás/, [Páznaháza és Szartas] /Matty/, [Erdő bába és ispántemetés] /Pécsvárad/. Nem csoda, hogy ezek a szóbeli használatban nem élnek.

8. Az ismertetett helynévtípusok területi megoszlása nem egyenletes: feltűnő sűrűsödési pontokat mutat. A többes számú szóalakok -i képzős származékainak 78 adatából 19 a Tolna megyei Kocsolán található: Ágosoki, Ágosoki-kút, -rét, Cserfáki-dűlő, Alsó-kerteki-rét, Keleti-kerteki, Nyugoti-kerteki, Méheseki-árok, -halastavak, -rét stb. A szomszédos községek közül csak Szakacson van Halmoki /Kocsolán vele határos a Halmoki-keleti, Halmoki-nyugoti és Halmoki-rét/, Nagykönyiban, Gyulajon és Dalmandon pedig egy ilyen név sincs. Kakasdon /T./ 9 felett névutós helynév van: Temető felett, Kecskés felett, Szép-tölgyes felett, Hostelok felett stb. Határozós szerkezetű helynevek hemzsegnek a Baranya megyei Kökény K/8 jelzetű /1858/863/867/ kataszteri térképén: [Közös legelő a szőlők felett északra], [Uradalmi szántó a szelistyei rét fölött], [Kert a béreslak átellenében], [Csapás a béres laktól a keszüi határig marhahajtó út] stb., összesen 28. A szomszédos községben /Keszü, Szilvás, Szalánta, Pogány/ nincsenek ilyen nevek. A hátratett belső/külső Dunaföldvárra, a hátratett bal/jobb, ill. balra/jobbra Varsádra /T./ jellemző: az idézeteken kívül van Döglött-kúti belső/külső, Telek belső, [Vadasi belső/külső], [Felső Oláhvölgyi külső és belső] Dunaföldváron, Kukorica-völgy bal/jobb [Kukuzutzgraben balra/jobbra], Tamási út balra, [Nánai hát balra/jobbra] Varsádon.

Mi lehet az oka ennek az egyenetlen szóródásnak? Lehetnek-e szomszédos települések névadási szokásaiban olyan eltérések, hogy az egyikben csoportosan figyelhető meg valamely névtípus, amely a másikban teljesen hiányzik? Van erre példa más névfajta esetében is: Ördög Ferenc göcsej-hetési személynévgyűjtésében a Pistika típusú vegyes hangrendű becézésre csak a szlovéniai Dobronak községben található több adat

/Pistika, Cilika, Terika, vö. Ürdög Ferenc, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp. 1973. 467--469/, a János név Csani becézőjét csak Pusztamagyaródon, az Erzsébet név Örzi becézőjét csak Tófejen viseli több személy /i. m. 93, 435, 363; bár a szerző úgy találta, hogy a becézőnevek földrajzi megoszlásában nincsenek lényeges eltérések, vö. i. m. 105/. A helynévadásnak azonban nem ugyanazok a mozgatói, mint a személynévadásnak. Számolni lehet esetleg a hivatalos összeírások hatásával. Elképzelhető pl., hogy a kökényi határozós szerkezetű helyneveket a kataszteri térkép készítője formálta ilyenné, akinek működése nem terjedt ki a szomszédos falvakra. Az ilyesfajta névalkotási különlegességek azután megragadhattak a falu lakosságának élő névhasználatában, és befolyásolhatták a további névadást.

J. SOLTÉSZ KATALIN